

Jonathan M. Hall

Αρχαία ελληνική ιστορία
Η αρχαϊκή περίοδος
1200-479 π.Χ.

Μετάφραση-επιμέλεια:
Ιωάννης Κ. Ευδόπουλος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ

Μετάφραση από την αγγλική έκδοση / Translation from the english language edition
A History of the Archaic Greek World: ca. 1200-479 BCE
© 2007 by Jonathan M. Hall

Μετάφραση: Ξυδόπουλος Ιωάννης

ISBN 978-960-456-338-8

© 2013 Εκδόσεις Ζήτη, για την ελληνική γλώσσα

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. Εξουσιοδοτημένη μετάφραση από την έκδοση στην αγγλική γλώσσα που δημοσιεύθηκε από τον εκδοτικό οίκο Blackwell Publishing Limited. Την ευθύνη για την ακρίβεια της μετάφρασης φέρουν αποκλειστικά οι Εκδόσεις Ζήτη και δεν αποτελεί ευθύνη του εκδοτικού οίκου Blackwell Publishing Limited. Απαγορεύεται απολύτως η με οποιοδήποτε μέσο αναπαραγωγή σε οποιαδήποτε μορφή του συνόλου ή μέρους του έργου χωρίς την γραπτή άδεια του εκδοτικού οίκου Blackwell Publishing Limited.

All Rights Reserved. Authorised translation from the English language edition published by Blackwell Publishing Limited. Responsibility for the accuracy of the translation rests solely with Ziti Publications and is not the responsibility of Blackwell Publishing Limited. No part of this book may be reproduced in any form without the written permission of the original copyright holder, Blackwell Publishing Limited.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία

Εκτύπωση

Βιβλιοδεσία

Π. ΖΗΤΗ & Σια ΟΕ

18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας

Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19

Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

www.ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη

Τηλ.: 2310.203.720, Fax: 2310.211.305 • e-mail: sales@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ - ΠΩΛΗΣΗ ΛΙΑΝΙΚΗ-ΧΟΝΔΡΙΚΗ

Χαριλάου Τρικούπη 22, 106 79 Αθήνα

Τηλ.-Fax: 210.3816.650 • e-mail: athina@ziti.gr

ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ - ΕΝΩΣΗ ΕΚΔΟΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:

Πεσμαζόγλου 5, 105 64 Αθήνα • Τηλ.-Fax: 210.3211.097

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

Σημείωμα του μεταφραστή

Κατά την τελευταία δεκαετία και ειδικά στον αγγλοσαξωνικό κόσμο έχουν κάνει την εμφάνισή τους πολλά αντίστοιχα έργα. Η επιλογή του συγκεκριμένου βιβλίου, γραμμένου από έναν Αμερικανό ιστορικό ο οποίος έχει κάνει δυναμικά την εμφάνισή του στο επιστημονικό προσκήνιο από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, δεν ήταν τυχαία. Εκφράζει την ιστοριογραφική τάση για διαθεματικές προσεγγίσεις οι οποίες άπτονται της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας και της αρχαιολογίας. Ειδικά σε ό,τι αφορά την τελευταία, είναι επιτακτική η ευρύτερη χρήση των αρχαιολογικών δεδομένων από τους ιστορικούς, όταν πραγματεύονται περιόδους για τις οποίες οι γραμματειακές μαρτυρίες είναι συγκριτικά λιγότερες από εκείνες άλλων εποχών της Αρχαιότητας, κάτι που είχε τονίσει ήδη από τη δεκαετία του 1980 ο A. Snodgrass.

Το ανά χείρας βιβλίο δεν αποτελεί μία αναθεωρημένη έκδοση του αγγλικού πρωτοτύπου. Κάτι τέτοιο θα υπερέβαινε κατά πολύ μία μετάφραση στην ελληνική. Παρόλα αυτά, κρίθηκε σκόπιμο να γίνουν οι απαραίτητες βιβλιογραφικές προσθήκες οι οποίες σημειώνονται στο σχετικό τμήμα με αστερίσκο (αναφέρομαι σε έργα ή άρθρα που εκδόθηκαν μετά το 2003). Επίσης διορθώθηκαν κάποιες αβλεψίες του αγγλικού κειμένου, ενώ προστέθηκαν στους πίνακες όροι και ονόματα που έλειπαν από το πρωτότυπο.

Όσον αφορά τη μετάφραση του κειμένου, είναι απαραίτητες κάποιες διευκρινίσεις. Μία πρώτη μεταφραστική απόπειρα του κειμένου έγινε από την κ. Κλεονίκη Κυρκοπούλου (Master of Arts in Modern Greek History, από το King's College του Λονδίνου), την οποία θα ήθελα να ευχαριστήσω για την άμεση βοήθειά της στα περιορισμένα χρονικά όρια που της είχα θέσει. Η πρωτόλεια εκείνη μετάφραση αναθεωρήθηκε σχεδόν πλήρως από τον υπογράφοντα, ο οποίος κατέβαλε κάθε προσπάθεια για το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Στο πλαίσιο αυτό, πολύτιμη βοήθεια προσέφεραν αρκετά συχνά οι συνάδελφοι ιστορικοί Π. Νίγδελης και Ν. Γιαννακόπουλος και οι αρχαιολόγοι Ε. Κεφαλίδου, Σ. Τριανταφύλλου, Π. Τσέλεκας και η Δρ. Β. Σαριπανίδη. Θα ήθελα να τους ευχαριστήσω για άλλη μια φορά και από τη θέση αυτή. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι σφάλματα

και αβλεψίες υπάρχουν σε όλα τα πονήματα. Αυτονόητο είναι ότι φέρω την αποκλειστική ευθύνη για αυτά και θα ήμουν ευγνώμων αν επισημανθούν.

Τελειώνοντας, οφείλω να τονίσω ότι μεταφράζοντας το βιβλίο του J.M. Hall έμαθα πολλά που δεν γνώριζα και μου προκλήθηκαν επιστημονικά ερωτήματα που ίσως χρήζουν περαιτέρω έρευνας. Εάν ο αναγνώστης της παρούσας ελληνικής έκδοσης αισθανθεί ανάλογα, τότε η συγκεκριμένη επιλογή θα έχει δικαιωθεί.

Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 2013

Ι.Ξ.

Περιεχόμενα

<i>Κατάλογος χαρτών</i>	10
<i>Κατάλογος πινάκων-εικόνων</i>	11
<i>Κατάλογος πηγών</i>	13
<i>Πρόλογος</i>	15
<i>Χρονολόγιο</i>	17
1 Η πρακτική εφαρμογή της Ιστορίας	21
Ο Ληλάντιος Πόλεμος	21
Αποδομώντας τον Ληλάντιο Πόλεμο	25
Τι είναι ιστορία;	30
Η Ιστορία ως λογοτεχνική αφήγηση	34
Μέθοδος και θεωρία	38
2 Πηγές, μαρτυρίες, χρονολογήσεις	43
Αξιολογώντας τις πηγές	43
Χρονολογώντας τους ποιητές της αρχαϊκής εποχής	50
Οι μη φιλολογικές πηγές	56
Αρχαία χρονογραφία	60
Χρονολογώντας το αρχαιολογικό υλικό	65
3 Το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου και τα επακόλουθά του	75
Η μυκηναϊκή Ελλάδα	75
Ελέγχοντας την ιστορικότητα της καθόδου των Δωριέων	78
Εναλλακτικές ερμηνείες	87
Η απώλεια και η ανάκτηση της γραφής	93
Σκοτεινοί Αιώνες;	98

4 Κοινότητες του τόπου	109
Προσδιορίζοντας την πόλιν	109
Η αστική διάσταση της πόλεως: κατοικίες, τάφοι και τείχη	114
Πολιτικές και οικονομικές λειτουργίες	125
Λατρευτικές κοινότητες	130
Πόλις και έθνος	135
5 Νέες υπερπόντιες πατρίδες	143
Εν κινήσει	146
Η αξιοπιστία των ιδρυτικών παραδόσεων των αποικιών	152
Αγγεία και άνθρωποι	159
Μία αποικία των Σπαρτιατών; Ο Τάρας, ο Φάλανθος και οι <i>Παρθενίαι</i>	165
Ασιτία ή πλεονεξία;	170
6 Ο μεταβαλλόμενος χαρακτήρας της εξουσίας	177
Αποτυπώνοντας τη γέννηση του κράτους	177
Βασιλείς ή «Αρχηγοί»;	178
Η ανάδειξη της αριστοκρατίας	188
Νόμοι και θεσμοί	193
Η επιστροφή του «Αρχηγού»	200
<i>Excursus I. Μια προειδοποίηση: ο Φείδων του Άργους</i>	210
7 Πολεμώντας για την πατρίδα	223
Μια οπλιτική επανάσταση;	223
Ορισμένοι είναι πιο ισότιμοι από τους άλλους	233
Κατάκτηση, επικράτεια και εκμετάλλευση	243
8 Ορίζοντας την πολιτική κοινότητα	253
Γνωρίζοντας το τέλος	253
Ο ρόλος του δήμου και η Μεγάλη Ρήτρα	258
Θεσπίζοντας τα όρια	265

Η γη, η εργασία και η κρίση στην Αττική	269
Το «δεύτερο φύλο»	277
<i>Excursus II. Αξιολογώντας τη σπαρτιατική χίμαιρα</i>	285
9 Η πόλη του Θησέα	293
Το τέλος της τυραννίδας	293
Η γέννηση της δημοκρατίας;	296
Η ενοποίηση της Αττικής	304
Θησέας: δημοκρατικός ή αυταρχικός;	313
Η (μη) τυπική Αθήνα	318
10 Παραγωγή και επιβίωση	325
Κατανοώντας την οικονομική δραστηριότητα στην αρχαιότητα	325
Μία αγροτική οικονομία;	327
Ταξιδεύοντας στις θάλασσες	335
Η εισαγωγή του νομίσματος	343
11 Η πρόσληψη της Ελλάδας	351
Οι Έλληνες και οι Άλλοι: η εξωτερική διάσταση	351
Η άνοδος της Περσίας και οι εισβολές στην Ελλάδα	359
Η επινόηση του βάρβαρου	367
Η εμφάνιση του πανελληνισμού: η εσωτερική διάσταση	370
12 Γράφοντας την ιστορία της αρχαϊκής Ελλάδας	377
Ο Πρώτος Ιερός Πόλεμος: γεγονός ή επινόηση;	377
Τα όρια της αφηγηματικής ιστορίας	385
Διαιρώντας τον χώρο και τον χρόνο	389
Συνομογραφίες και Γλωσσάρι των γραμματειακών πηγών	397
Έργα για περαιτέρω ανάγνωση	401
Ευρετήριο ονομάτων-όρων	413

Χάρτες

0.1 Το Αιγαίο	19
3.1 Οι μεταναστεύσεις σύμφωνα με τη γραμματειακή παράδοση	79
3.2 Η κατανομή των ελληνικών διαλέκτων	81
4.1 Υστερογεωμετρικές ταφές στην Αθήνα	119
4.2 Γεωμετρικές ταφές στο Άργος	120
5.1 Αποικίες στην Ιταλία, στη Σικελία και στη Δύση	145
5.2 Σχέδιο της ζώνης γύρω από την αγορά της αρχαϊκής εποχής στα Υβλαία Μέγαρα κατά τον (α) 6 ^ο αιώνα και τον (β) 8 ^ο αιώνα	163
9.1 Οικισμοί στην Αττική	299
11.1 Η πορεία του Ξέρξη και ο Περσικός Πόλεμος του 480-79	363

Πίνακες-εικόνες

1.1	Οι συμμαχίες που έχουν προταθεί για την Ερέτρια και τη Χαλκίδα, κατά τη διάρκεια του πολέμου για το Ληλάντιο πεδίο	23
2.1	Κατάλογος των μηνών στις πόλεις των Αθηνών, της Μιλήτου, της Ρόδου και της Επιδαύρου (έναρξη έτους: κάθε καλοκαίρι)	61
2.2	Χρονολόγηση κεραμικής για την Αττική και την Κορινθία	67
2.3	Υστερογεωμετρική πυξίδα. Μουσείο Άργους	68
2.4	Μελανόμορφη υδρία από τη Λακωνία. Μουσείο Ρόδου	69
2.5	Οι χρονολογήσεις του Θουκυδίδη για τις ιδρύσεις οικισμών στη Σικελία	71
3.1	Ταφικός Περίβολος Α, Μυκήνες	76
3.2	Η φυλετική οργάνωση επιλεγμένων δωρικών πόλεων	82
3.3	Υστερογεωμετρική οinoχόη από την Αττική. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα	97
3.4	Αυξήσεις/ μειώσεις στους αριθμούς των θέσεων από τον 12 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	99
3.5	Ποσοστά τάφων με μεταλλικά αντικείμενα στο Λευκαντί ανά περίοδο και νεκροταφείο	104
3.6	Μέσος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων στους τάφους στο Λευκαντί ανά νεκροταφείο και περίοδο, με την τυπική απόκλιση γύρω από τον μέσο όρο.	104
4.1	Εκτιμώμενα μεγέθη και πληθυσμιακά επίπεδα για τους οικισμούς του 8 ^{ου} αιώνα	118
4.2	Οικία «Αρχηγού» στην Ερέτρια	126
4.3	Τα μέλη της Αμφικτυονίας των Δελφών	130
5.1	<i>Ἡρώων</i> στα Υβλαία Μέγαρα	158
6.1	Η σχέση μεταξύ <i>φυλής</i> και <i>φράτρας</i> στα ομηρικά έπη	183
6.2	Οι δώδεκα φρατρίες που αποτελούσαν τη φυλή των Υρναθίων του Άργους, μέσα του 5 ^{ου} αι.	184

6.3	Ο δίορκος στον Ισθμό της Κορίνθου	205
I.1	Οι διαφορετικές χρονολογήσεις που προτείνονται για τον Φεΐδωνα του Άργους	213
I.2	Οροθέτης για τους Έπτα ἐπὶ Θήβας, στην αγορά του Άργους	221
7.1	«Κορινθιακού τύπου» κράνος σπλίτη, αφιερωμένο από τον Μιλτιάδη. Ολυμπία	225
7.2	Γραμμική αναπαράσταση της ζώνης με την παράσταση της φάλαγγας από το αγγείο Chigi	229
7.3	Ο κούρος της Αναβύσσου. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο	242
8.1	Κόρη από την Ακρόπολη των Αθηνών, έργο του Αντήνορα και αφιέρωμα του κεραμέα Νεάρχου. Μουσείο Ακροπόλεως, Αθήνα	281
II.1	Το ιερό της Ελένης και του Μενελάου κοντά στη Σπάρτη	291
10.1	Οινοχόη «στιλ αιγάγων», Μουσείο Ρόδου	337
11.1	Ο ναός της Ήρας στην Ολυμπία	371
12.1	Δελφοί	379

Πηγές

4.1	Τυρταίος, απόσπ. 10	113
4.2	Όμηρος, ζ 262-72	114
4.3	Θουκυδίδης 1.10.2	121
4.4	Αριστοτέλης, <i>Πολιτικά</i> 1261a 24-30	136
5.1	Θουκυδίδης 1.12.3-4	144
5.2	Αντίοχος, απόσπ. 13 και Έφορος, απόσπ. 216	166-167
6.1	Σόλων, απόσπ. 4	194
6.2	Ησίοδος, <i>Έργα και Ημέραι</i> 248-51, 256-62	195
1.1	Ηρόδοτος 6.127.3	210
1.2	Έφορος, απόσπ. 115= Στράβων 8.3.33	211
1.3	Ελληνική Ανθολογία 14.73	215
1.4	Παυσανίας 2.36.4-5	218
7.1	Αριστοτέλης, <i>Πολιτικά</i> 1297b 16-24	227
7.2	Τυρταίος, απόσπ. 10: 1-10, 15-32	238
7.3	Τυρταίος, απόσπ. 11: 1-6, 11-14, 17-38	239
7.4	Παυσανίας 4.14.4-5= Τυρταίος, αποσπ. 6 και 7	250
8.1	Πλούταρχος, <i>Λυκοῦργος</i> 6	260
8.2	Τυρταίος, απόσπ. 4 και (σε πλάγια) Διόδωρος 7.12.5-6	261
8.3	Ηρόδοτος 5.68	266
9.1	Θουκυδίδης 2.15.1-2	305
9.2	Όμηρος, Β 546-68	306
10.1	Ηρόδοτος 2.178-9	335
11.1	Θουκυδίδης 1.3.1-3	352
11.2	ML 7= Fornara 24	355
11.3	ML 27= Fornara 59	366
11.4	Ξενοφάνης, απόσπ. 2	373
11.5	Ησίοδος, αποσπ. 9, 10 (α) 20-4	374

Πρόλογος

Δεν είχα την πρόθεση να γράψω μία αναθεωρητική ιστορία του ελληνικού κόσμου κατά την αρχαϊκή εποχή και ελπίζω να μην το έκανα, αφού αυτό θα σήμαινε πως ό,τι προσφέρω εδώ προορίζεται ως μια οριστική ανακατασκευή της πρώιμης ελληνικής ιστορίας. Αντιθέτως, η συνεχής πρόθεσή μου ήταν να εισαγάγω κάπως τον αναγνώστη στον ενθουσιασμό (και την απογοήτευση) που συνοδεύει την πρακτική εφαρμογή της ιστορίας. Εάν οι αναγνώστες ενδιαφέρονται απλά για το «τι πραγματικά συνέβη» σε αυτήν την περίοδο διαμόρφωσης της ελληνικής ιστορίας, τότε υπάρχουν ορισμένες καλές, αφηγηματικές αναφορές στις οποίες μπορούν να στραφούν. Εάν, από την άλλη μεριά, ενδιαφέρονται να εντρυφήσουν στην επιστήμη του ιστορικού, να εξοικειωθούν με τα αποδεικτικά στοιχεία και τα εργαλεία του και να μάθουν να ερμηνεύουν αυτά τα στοιχεία με τρόπο ώστε αυτά να αποκτούν νόημα στις μέρες μας, τότε πιστεύω ότι θα βρουν αυτό το βιβλίο πολύτιμο. Όταν ασχολείσαι άμεσα με το υλικό που παρέχουν οι πηγές και δεν ακολουθείς πιστά την αυθεντία ενός δευτερογενούς βιβλίου αναφοράς, είναι αναπόφευκτο να αμφισβητείς κάποιες καθαγιασμένες ορθοδοξίες. Από την άλλη, εάν αυτό το βιβλίο εξοπλίζει τον αναγνώστη με την κριτική ικανότητα να θέσει υπό αμφισβήτηση ακόμα και τις ανασκευές που προτείνονται εδώ, θα έχει εκπληρώσει τον σκοπό του.

Σχετικά με το ενδιαφέρον μου για την αρχαϊκή Ελλάδα και για ζητήματα ιστορικής μεθοδολογίας, είμαι ιδιαίτερα υποχρεωμένος σε τρεις ανθρώπους: στον Nicholas Purcell, ο οποίος ήταν ο καθηγητής μου της Αρχαίας Ιστορίας στην Οξφόρδη και ο οποίος με πειστικό τρόπο διασκέδασε την πλάνη μου ότι η ιστορία ήταν απλά «το ένα καταραμένο πράγμα μετά το άλλο»· στον George Forrest, του οποίου το σύγγραμμα για τις πρώιμες ομοσπονδίες και τις Αμφικτυονίες (το οποίο δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του, στους Brock and Hodkinson 2000, 280-92) ενέπνευσε τη διδακτορική μου έρευνα και ο οποίος ήταν ο πρώτος που με μύησε στους αμερικανικούς ακαδημαϊκούς κύκλους· και στον Anthony Snodgrass, ο οποίος ήταν ο επιβλέπων του διδακτορικού μου στο Cambridge και του οποίου η επιτυχής πρωτοποριακή προσπάθεια να συνθέσει ένα έργο που συνδύαζε την αρχαία ιστορία και την αρχαιολογία θα συνεχίσει να επηρεάζει τις γενιές των επόμενων κλασικιστών. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων

για τα σχόλια που έχω λάβει, μεταξύ άλλων, από τον Greg Anderson, τον Paul Cartledge, τη Sara Forsdyke, τον John Hyland, τον Irad Malkin, τον Glenn Most και τους δύο ανώνυμους κριτές για τον Blackwell, καθώς επίσης και από τα ακροατήρια στο Πανεπιστήμιο του Michigan στο Ann Arbor, στο Πανεπιστήμιο του Stanford, στο Πανεπιστήμιο του Harvard, στο Πανεπιστήμιο του Berkeley της California και φυσικά στο Πανεπιστήμιο του Chicago. Στον Blackwell, η συνεχής πίστη του Al Bertrand στην όλη προσπάθεια παρείχε μία ευπρόσδεκτη επιβεβαίωση, όπως και ο αποτελεσματικός και φιλικός επαγγελματισμός της Angela Cohen και της Louise Spencely. Όπως πάντα, η σύζυγός μου Ilaria προσέφερε πολύτιμη ενθάρρυνση και υποστήριξη. Αυτό το βιβλίο είναι αφιερωμένο στον γιο μου Gregorio –όχι με την προσδοκία ή την ελπίδα ότι κι αυτός επίσης, όπως ο πατέρας του και ο παππούς του (ο πατέρας της μητέρας του), θα γίνει ένας ιστορικός, αλλά περισσότερο ως μια ανεπαρκής αποζημίωση για όλες τις μέρες που αφιέρωσα στη μελέτη και όχι στο πάρκο.

Χρονολόγιο

- περ. 1200** Καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων
- περ. 1100** Καταστροφή και επανακατοίκηση της Μιλήτου
- περ. 1075** Τα Νιχώρια στην πρώτη φάση των Σκοτεινών Αιώνων
- περ. 1000** Κατασκευή του κτιρίου της Τούμπας στο Λευκαντί
- περ. 825** Εγκατάλειψη των νεκροταφείων στο Λευκαντί
- 776 Παραδοσιακή χρονολογία για την ίδρυση των Ολυμπιακών Αγώνων
- περ. 770** Ίδρυση της Al Mina και των Πιθηκουσσών
- περ. 750** Εγκατάλειψη των Νιχωρίων
- 734 Παραδοσιακή χρονολογία για την ίδρυση της Νάξου
- 733 Παραδοσιακή χρονολογία για την ίδρυση των Συρακουσών
- 728 Παραδοσιακή χρονολογία για την ίδρυση των Υβλαίων Μεγάρων
- περ. 725** Κατασκευή του μνημειακού ναού στην Ερέτρια
- περ. 720** Ενταφιασμοί στη δυτική πύλη, Ερέτρια
- 706 Παραδοσιακή χρονολογία για την ίδρυση του Τάραντα
- περ. 700** Η Ζαγορά εγκαταλείπεται
- 657 Ο Κύψελος σφετερίζεται την εξουσία στην Κόρινθο;
- περ. 630** Ίδρυση της Κυρήνης και του Μεταποντίου. Παραδοσιακή χρονολογία του πραξικοπήματος του Κύλωνα στην Αθήνα
- περ. 620** Ίδρυση της Ναυκράτιος
- 628 Παραδοσιακή χρονολογία για την ίδρυση του Σελινούντα
- 621 Υποτιθέμενη χρονολογία έκδοσης του νόμου του Δράκοντα για την ανθρωποκτονία
- 688 Παραδοσιακή χρονολογία ίδρυσης της Γέλας
- 594 Νομοθεσία του Σόλωνα
- 580 Παραδοσιακή χρονολογία ίδρυσης του Ακράγαντα

- περ. 560** Η πρώτη απόπειρα του Πεισιστράτου να επιβάλει τυραννίδα στην Αθήνα
- περ. 546** Ο Πεισίστρατος επιβάλλει την τυραννίδα στην Αθήνα. Η Λυδία καταλαμβάνεται από τους Πέρσες
- 528** Θάνατος Πεισιστράτου. Διαδοχή του από τον Ιππία και τον Ίππαρχο
- 525** Ο Κλεισθένης *ἄρχων* στην Αθήνα
- 514** Δολοφονία του Ιππάρχου
- 510** Εκδίωξη του Ιππία από την Αθήνα με επέμβαση της Σπάρτης
- 508** Μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη
- 506** Οι Αθηναίοι νικούν τους Βοιωτούς και τους Χαλκιδείς
- 499** Ξέσπασμα της Ιωνικής Επανάστασης
- 494** Οι Ίωνες ηττώνται στη Λάδη. Καταστροφή της Μιλήτου
- 490** Μάχη του Μαραθώνα
- 487** Ο πρώτος οστρακισμός στην Αθήνα
- 483** Η ανακάλυψη νέας φλέβας αργύρου στο Λαύριο επιτρέπει στους Αθηναίους να εξοπλιστούν με νέο στόλο
- 480** Περσική εκστρατεία στην Ελλάδα: Μάχες των Θερμοπυλών, του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας
- 479** Μάχες των Πλαταιών και της Μυκάλης. Εκδίωξη των Περσών από την Ελλάδα

Χάρτης 0.1. Το Αιγαίο.

1

Η πρακτική εφαρμογή της Ιστορίας

Ο Ληλάντιος Πόλεμος

Για τον σύγχρονο επισκέπτη το Ληλάντιο πεδίο ίσως φαντάζει ακατάλληλο ως σκηνικό για μια σύγκρουση επικών διαστάσεων. Λόγω της θέσης της, στη δυτική πλευρά της νότιας ακτής της Εύβοιας, ακριβώς απέναντι από την ενδοχώρα της Αττικής και της Βοιωτίας, στην πεδιάδα απαντούν σήμερα διάσπαρτες εξοχικές βίλες και καλοκαιρινές κατοικίες καθώς και παράξενα φυσικά υπολείμματα, σημάδια της προγενέστερης σπουδαιότητας της περιοχής για τη βιομηχανία κεραμοποιίας. Όμως στη σημερινή της οικονομία –όπως και στην αρχαιότητα– δεσπόζει η καλλιέργεια δημητριακών, ελαιόδεντρων, συκεών και αμπελιών. Οι αρχαίες πόλεις της Χαλκίδας και της Ερέτριας –όπως και οι σύγχρονες ομώνυμές τους– βρίσκονται στις παρυφές της πεδιάδας, η μια αντίκρυ από την άλλη και σε μία απόσταση 24 χιλιομέτρων μεταξύ τους. Οι σχέσεις των δύο πόλεων ήταν αρχικά αρκετά εγκάρδιες: σύμφωνα με τον Στράβωνα (5.4.9), οι Πιθηκούσες, στο ιταλικό νησί της Ischia, ιδρύθηκαν από κοινού από τους Ερετριείς και τους Χαλκιδείς, πιθανότατα κατά το δεύτερο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα. Ωστόσο, επειδή και οι δύο πόλεις είχαν αναπτυσσόμενους πληθυσμούς με αυξημένες διατροφικές ανάγκες, ήρθαν σε σύγκρουση στις τελευταίες δεκαετίες του 8^{ου} αιώνα για την κατοχή της πεδιάδας που εκτείνεται ανάμεσα τους.

Οι αριστοκράτες της Εύβοιας φημίζονταν για την ιππευτική τους δεινότητα και για τη δεξιοτεχνία τους στη χρήση του δόρατος. Τόσο ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά* 1289b 37-41) όσο και ο Πλούταρχος (*Ηθικά* 760c-761b) αναφέρονται σε ιππομαχίες, αλλά ο αρχαϊκός ποιητής Αρχίλοχος (απόσπ. 3) υπαινίσσεται ότι οι πολεμιστές μάχονταν επίσης πεζοί και εκ του σύνεγγυς με ξίφη και δεν βασίζονταν στις σφενδόνες και τα τόξα. Πράγματι, ο Στράβων (10.1.12) ισχυρίζεται ότι είχε δει μια επιγραφή στημένη στο τέμενος της Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο

(οκτώ χιλιόμετρα ανατολικά της Ερέτριας), στην οποία αναγραφόταν η πρωτότυπη απόφαση να απαγορευθεί η χρήση εκηβόλων όπλων όπως σφενδόνες, τόξα ή ακόντια. Συνεπώς, ήταν ένας πόλεμος που διεξήχθη σύμφωνα με έναν ιπποτικό κώδικα τιμής, τον οποίο κανονικά αποδίδουμε στους μεσαιωνικούς ιππότες.

Σε εκείνους που θυσίασαν τις ζωές τους υπέρ των πόλεων τους αποδόθηκαν τιμές ηρώων. Γύρω στο 720 ένας ανώνυμος πολεμιστής από την Ερέτρια έγινε αποδέκτης ταφικών τιμών, οι οποίες μπορούν να παραβληθούν στενά με την ομηρική περιγραφή της κηδείας του Πατρόκλου στην *Ιλιάδα*. Η τέφρα του πολεμιστή είχε τυλιχτεί σε ύφασμα μαζί με κοσμήματα και έναν σκαραβαίο από χρυσό και σερπεντίνη, έπειτα τοποθετήθηκε σε έναν μπρούτζινο λέβητα, ο οποίος καλύφθηκε από ένα μεγαλύτερο μπρούτζινο σκεύος και ενταφιάστηκε στη δυτική περίμετρο του οικισμού, πλάι στον δρόμο που οδηγούσε στη Χαλκίδα. Μαζί με την τεφροδόχο στον τάφο τοποθετήθηκαν ξίφη και αιχμές δοράτων (δείγματα της πολεμικής ικανότητας του νεκρού) και ένα μπρούτζινο ραβδί ή «σκήπτρο», χρονολογημένο στην ύστερη Εποχή του Χαλκού, η παλαιότητα του οποίου μάλλον υποδήλωνε το μεγάλο κύρος που έχαιρε εν ζωή ο τιμώμενος στην τοπική κοινωνία. Καμένα οστά δείχνουν ότι ζώα –συμπεριλαμβανομένου ενός αλόγου, κρίνοντας από την εύρεση ενός δοντιού αλόγου– είχαν θυσιαστεί στον ταφικό τύμβο, πιθανότατα κατά την τελετή του ενταφιασμού. Καθ' όλη τη διάρκεια της επόμενης γενιάς ακόμη έξι πυρές ενηλίκων (μελών, ενδεχομένως, της ίδιας οικογένειας) τοποθετήθηκαν σε σχήμα τοξωτό γύρω από τον πρώτο τάφο, ενώ οι ενταφιασμοί νέων ανθρώπων βρίσκονταν ελαφρώς προς τα δυτικά, βαλμένοι σε δύο επάλληλες σειρές. Και στις δύο περιπτώσεις τα ταφικά έθιμα διαφέρουν από εκείνα που εφαρμόζονταν στην κύρια νεκρόπολη της αρχαίας πόλης, δίπλα στη θάλασσα. Στο νεκροταφείο του λιμένα απαντούν εγχυτρισμοί νηπίων, ενώ από την άλλη μεριά, στη δυτική πύλη, τα νεκρά νήπια τύχαιναν μιας αξιοπρεπέστερης ταφής σε λακκοειδείς τάφους με κτερίσματα, παιχνίδια και μικρογραφίες αγγείων. Επίσης, στο νεκροταφείο του λιμένα υπήρχαν και πυρές ενηλίκων, αλλά η τέφρα τους δεν είχε τοποθετηθεί σε τεφροδόχους ούτε ο τάφος τους περιείχε κτερίσματα αξίας. Ύστερα από την τελευταία ταφή, γύρω στο 680, ένα μνημείο με μεγάλες πλάκες από πωρόλιθο σε τριγωνική διάταξη υψώθηκε πάνω τις πυρές από τις αποθέσεις στάχτης, κάρβουνου, ζωικών οστών, κυλικών και ειδωλίων που βρέθηκαν γύρω από το σημείο της ταφής, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι τελετουργικά γεύματα συνέχισαν να παρατίθενται προς τιμή των νεκρών έως τον 5^ο αιώνα.

Η Χαλκίδα είχε επίσης τους δικούς της ήρωες πολέμου. Ο ποιητής Ησίοδος (*Έργα και Ημέραι* 654-5) αφηγείται πως κάποτε είχε ταξιδέψει από τη Βοιωτία στη Χαλκίδα για να λάβει μέρος σε επιτάφιους αγώνες προς τιμήν του «σοφού» Αμφιδάμαντα και ότι κέρδισε έναν τρίποδα για κάποιο άσμα που είχε συνθέσει.

Ο Πλούταρχος (*Ἠθικά* 153f) συμπληρώνει ότι πολλοί σπουδαίοι ποιητές συμμετείχαν σε εκείνους τους ταφικούς αγώνες και ότι «ο Αμφιδάμας ήταν πολεμιστής και, αφού επέφερε πολλά δεινά στους Ερετριείς, έπεσε μαχόμενος για την κατοχή του Ληλάντιου πεδίου». Αλλού (760e-761b) αναφέρεται σε ιππείς από τη Θεσσαλία, τη μεγάλη πεδιάδα στην κεντρική Ελλάδα, οι οποίοι εκλήθησαν να συνδράμουν τους Χαλκιδίεις, καθώς οι τελευταίοι φοβόντουσαν την υπεροχή του ιππικού της Ερέτριας. Ο στρατηγός τους, ο Κλεόμαχος, σκοτώθηκε στις συγκρούσεις και του απένειμαν τη μεγάλη τιμή να ταφεί στην αγορά της Χαλκίδας με ταφικό σήμα του έναν ψηλό κίονα.

Ο πόλεμος δεν ήταν ένα αμιγώς τοπικό ζήτημα. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (1.15), ολόκληρος ο ελληνικός κόσμος είχε διαιρεθεί σε συμμαχούς τού ενός ή του άλλου πρωταγωνιστή, σε μια συλλογική προσπάθεια αντίστοιχη της οποίας θα εκδηλωνόταν μόνον στους μεγάλους πολέμους του 5^{ου} αιώνα (Πίνακας 1.1). Ο Ηρόδοτος (5.99) αναφέρει έναν πόλεμο ανάμεσα στη Χαλκίδα και την Ερέτρια, κατά τον οποίο η Μίλητος, η πιο σημαντική ιωνική αποικία στην ακτή της Μικράς Ασίας, είχε πάρει το μέρος της Ερέτριας, ενώ το γειτονικό νησί της Μιλήτου, η Σάμος, συμμαχούσε με τη Χαλκίδα. Άλλοι σύμμαχοι είναι δυνατόν να αποδοθούν στη μία ή στην άλλη πλευρά βάσει περιστασιακών μαρτυριών. Δεδομένου ότι α) οι Κορίνθιοι άποικοι υποτίθεται πως είχαν διώξει τους Ερετριείς από την Κέρκυρα το 733 (Πλούταρχος, *Ἠθικά* 293b), β) οι Μεγαρείς αποικιστές λέγεται ότι είχαν εκδιωχθεί από τους Λεοντίνους στη Σικελία πέντε χρόνια αργότερα από τους Χαλκιδίεις (Θουκυδίδη 6.4) και γ) ήταν παρομιώδης η εχθρότητα ανάμεσα στην Κόρινθο και τα γειτονικά Μέγαρα, μπορεί κάποιος να υποθέσει ότι τα Μέγαρα είχαν συμμαχήσει με την Ερέτρια και η Κόρινθος με τη Χαλκίδα.

Ερέτρια	Χαλκίδα
Μίλητος	Σάμος
Μέγαρα	Κόρινθος και αποικίες (Κέρκυρα, Συρακούσες)
Βοιωτία	Θεσσαλία
Αίγινα	Αθήνα
Άργος	Σπάρτη και αποικίες (Μήλος, Θήρα, Τάρας, Κυρήνη)
Χίος	Ερυθρές
Μυτιλήνη	Χαλκιδικές αποικίες (Νάξος, Κατάνη, Λεοντίνοι, Ζάγκλη, Ρήγιο, Κύμη)

Πίνακας 1.1. Οι συμμαχίες που έχουν προταθεί για την Ερέτρια και τη Χαλκίδα, κατά τη διάρκεια του πολέμου για το Ληλάντιο πεδίο.

Η Θεσσαλία, όπως ειπώθηκε παραπάνω, έσπευσε να βοηθήσει τη Χαλκίδα, κάτι που συνακόλουθα θα οδηγούσε στην υπόθεση ότι η γειτονική και εχθρική της Θεσσαλίας Βοιωτία πήγε στη πλευρά της Ερέτριας μαζί με το νησί της Αίγινας, η οποία ισχυριζόταν ότι είχε ειδικούς δεσμούς με τη Βοιωτία (Ηρόδοτος 5.80) και είχε εμπλακεί η ίδια σε εχθροπραξίες με τη Σάμο (3.59). Το Άργος στην Πελοπόννησο, σύμμαχος Αίγινας (5.86) και εχθρός της Κορίνθου, πιθανότατα τάχθηκε στο πλευρό της Ερέτριας, ενώ ο εχθρός του Άργους, η Σπάρτη, που είχε λάβει βοήθεια από τη Σάμο κατά τη διάρκεια του Μεσσηνιακού Πολέμου (3.47), θα έκλινε προς τη Χαλκίδα όπως και ο εχθρός της Αίγινας, η Αθήνα. Επειδή η Μυτιλήνη της Λέσβου διεκδικούσε τον έλεγχο του Σιγείου στον Ελλησπόντο από την Αθήνα (5.95), είναι απίθανο να πολέμησε μαζί με την Αθήνα στο πλευρό της Χαλκίδας. Αλλά και η παλιά συμμαχία της Μιλήτου με τη Χίο εναντίον της ιωνικής πόλεως των Ερυθρών (1.18) μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε τη Χίο στο στρατόπεδο της Ερέτριας και τις Ερυθρές σε εκείνο της Χαλκίδας. Τέλος, είναι αναμενόμενο ότι οι αποικίες θα συμπαρατάσσονταν με τη μητρόπολη· επομένως, η Χαλκίδα θα είχε την υποστήριξη των αποικιών της στη Δύση (της Νάξου, της Κατάνης, των Λεοντίων και της Ζάγκλης στη Σικελία, του Ρηγίου και της Κύμης στην Ιταλία), καθώς και των κορινθιακών αποικιών της Κέρκυρας και των Συρακουσών και των αποικιών των Λακεδαιμονίων στη Μήλο, τη Θήρα, τον Τάραντα και την Κυρήνη.

Η Ιστορία δεν καταγράφει το αποτέλεσμα της σύγκρουσης. Πιθανώς οι εχθροπραξίες να συνεχίστηκαν κατά διαστήματα για αρκετό καιρό, επειδή ο Αρχίλοχος (απόσπ. 3), ο οποίος τοποθετείται συμβατικά στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, φαίνεται να υπαινίσσεται μια επανέναρξη των εχθροπραξιών στις μέρες του, ενώ σε στίχους που αποδίδονται στον Μεγαρέα ποιητή Θέογνι (891-4) διαβάζουμε διαμαρτυρίες ότι «τα καρπερά αμπέλια του Λήλαντα ξεριζώθηκαν», ενέργεια για την οποία κατηγορούνται οι απόγονοι του Κύψελου, ο οποίος κατέλαβε την εξουσία στην Κόρινθο γύρω στα μέσα του 7^{ου} αιώνα. Υπάρχουν ωστόσο υπαινιγμοί ότι η Ερέτρια δεν ευημερούσε τόσο, όσο η Χαλκίδα. Κατ' αρχάς, ο οικισμός στο Λευκαντί, το οποίο βρίσκεται στην ακτή μεταξύ Χαλκίδας και Ερέτριας και αποτελούσε μια πλούσια και ανθηρή κοινότητα κατά τον 11^ο και τον 10^ο αιώνα, φαίνεται ότι αφανίστηκε γύρω στο 700. Ο Στράβων (9.26) κάνει έναν διαχωρισμό ανάμεσα σε μια παλαιά και σε μια νέα Ερέτρια και, εφόσον η σταδιακή εξασθένιση του οικισμού στο Λευκαντί αρχίζει γύρω στο 825 (τον ίδιο καιρό που η Ερέτρια εξελίσσεται σε οικιστικό κέντρο), έχει υποστηριχτεί ότι το Λευκαντί ήταν η παλαιά Ερέτρια και ότι υπήρξε θύμα της δραστηριότητας της Χαλκίδας στα τέλη του 8^{ου} αιώνα. Κατά δεύτερο λόγο, η συνεργασία μεταξύ της Ερέτριας και της Χαλκίδας στα υπερπόντια εγχειρήματά τους σταμάτησε απότομα στο τελευταίο τρίτο του 8^{ου} αιώνα. Οι Χαλκιδείς

που είχαν ιδρύσει τις Πιθηκούσες λέγεται ότι μετακινήθηκαν στην ηπειρωτική Ιταλία, όπου ίδρυσαν την Κύμη (Λίβιος 8.22.6), αλλά και στο υπόλοιπο του 8^{ου} αιώνα η Χαλκίδα (και όχι η Ερέτρια) συνέχισε να έχει τον κεντρικό ρόλο σε ανάλογα εγχειρήματα προς δυσμάς. Ένας δελφικός χρησμός του 7^{ου} αιώνα (Παλατινή Ανθολογία 14.73) επαινεί αφειδώς «τους άνδρες που πίνουν το νερό της ιερής Αρέθουσας» (πηγή κοντά στην Χαλκίδα) και η γη που η Αθήνα κατέσχεσε από τη Χαλκίδα το 506 βρίσκεται στο Ληλάντιο πεδίο (Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία* 6.1).

Η ανωτέρω γενική περιγραφή θα επεδείκνυε με εντυπωσιακό τρόπο το πώς οι ιστορικοί μπορούν να συγκεντρώσουν τμήματα αποδεικτικών στοιχείων από ποικίλες φιλολογικές πηγές και να τα συνδυάσουν με τα ευρήματα των αρχαιολόγων, έτσι ώστε να κατασκευάσουν μια ζωηρή εικόνα του παρελθόντος· σε καμία περίπτωση τούτο δεν αποτελεί μικρό κατόρθωμα, πόσο μάλλον για την περίοδο αυτή, οπότε και η λογοτεχνική παραγωγή ήταν ακόμα στα σπάργανά της και οι σύγχρονες με τα γεγονότα πηγές είναι πρακτικά ανύπαρκτες. Δυστυχώς, ολόκληρη η αναπαράσταση ίσως να είναι κάτι παραπάνω από τη φαντασία ενός σύγχρονου ιστορικού που συγκέντρωσε με πρόχειρο τρόπο μεμονωμένες πληροφορίες τις οποίες –τόσο από μόνες τους, όσο και σε συνδυασμό με άλλες– μπορούμε να εμπιστευθούμε ελάχιστα.

Αποδομώντας τον Ληλάντιο Πόλεμο

Αρχικά, οι συγγραφείς των οποίων οι αναφορές επελέγησαν για να «κατασκευαστεί» η παραπάνω σύνθετη εικόνα καλύπτουν μια περίοδο εννέα περίπου αιώνων –χονδρικά, το ίδιο διάστημα από τη μάχη του Hastings έως σήμερα. Τα ποιήματα του Ησιόδου, του Αρχιλόχου και του Θέογνι κατά πάσα πιθανότητα χρονολογούνται στον 7^ο αιώνα (ωστόσο, βλ. παρακάτω)· ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης γράφουν στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, ο Αριστοτέλης στα μέσα του 4^{ου} αιώνα, ο Λίβιος προς τα τέλη του 1^{ου} αιώνα, ο Στράβων στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, ο Πλούταρχος στο γύρισμα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. και ο Αιλιανός στις αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Οι μαρτυρίες των μεταγενέστερων συγγραφέων είναι λιγότερο σημαντικές, εάν αντλούν απλώς τις πληροφορίες τους από προγενέστερους συγγραφείς των οποίων το έργο σώζεται παρά από κάποια ανεξάρτητη παράδοση. Μολονότι είναι απίθανο ο Θουκυδίδης να ήταν τόσο απερίσκεπτος ώστε να υποστηρίξει την πανελλήνια φύση του πολέμου στηριγμένος στην αναφορά του Ηροδότου (ότι δηλ. η Μίλητος είχε στο παρελθόν πολεμήσει μαζί με την Ερέτρια εναντίον της Χαλκίδας και της Σάμου), η περιγραφή από τον Πλούταρχο των ποιητικών αγώνων στην κηδεία του Αμφιδάμαντα έχει μεγάλες

4

Κοινότητες του τόπου

Προσδιορίζοντας την πόλιν

Ότι η Ελλάδα αποτελεί ένα μοναδικό, κυρίαρχο κράτος είναι μία αντίληψη της σύγχρονης εποχής. Ακόμα και υπό ρωμαϊκή κατοχή, αυτό που σήμερα αποτελεί την Ελληνική Δημοκρατία ήταν διοικητικά διαιρεμένο στις επαρχίες της Αχαΐας, της Μακεδονίας και της Κρήτης-Κυρήνης. Νωρίτερα η Ελλάδα ήταν συγκροτημένη από μικρές κοινότητες πολιτών με διαφορετικό βαθμό αυτονομίας, γνωστές ως *πόλεις*, από τις οποίες γνωρίζουμε (έως την εποχή του θανάτου του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 323) την ονομασία περίπου 1.035 σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και τις περιοχές του Ευξείνου Πόντου –αν και δεν συνυπήρξαν όλες παράλληλα. Καθώς συχνά η *πόλις* θεωρείται ότι αποτελεί τον κυρίαρχο και πλεόν χαρακτηριστικό πολιτικό σχηματισμό του αρχαίου ελληνικού κόσμου, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι έχουν καταβληθεί σημαντικές προσπάθειες για την απόπειρα καθορισμού του *πώς*, του *γιατί* και –κυρίως– του *πότε* προέκυψε η *πόλις*.

Το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον αυτής της ερώτησης ανιχνεύεται στο 1937 και σε ένα άρθρο με τίτλο «When did the *polis* rise?», γραμμένο από τον Victor Ehrenberg. Διαφωνώντας με την άποψη που είχε διατυπώσει ο Γερμανός ιστορικός Helmut Berne ότι η *πόλις* αρχικά προέκυψε μέσα από τις συγκρούσεις των μεγάλων πολιτικών ηγετών, γύρω στο 500, και ότι η εξέλιξή της δεν είχε ολοκληρωθεί μέχρι και το 450, ο Ehrenberg υποστήριξε ότι η εσωτερική διάλυση της *πόλεως* ήταν ευδιάκριτη ήδη στην εποχή του Περικλή και των σοφιστών του 5^{ου} αιώνα, εννοώντας ότι η ακμή της έπρεπε να τοποθετηθεί αρκετά νωρίτερα. Προϋποθέτοντας την ύπαρξη της *πόλεως* στους νόμους και τα ψηφίσματα του 6^{ου} αιώνα, καθώς και στα ποιήματα του Σόλωνα, που χρονολογούνται στις αρχές του ίδιου αιώνα, ο Ehrenberg σκέφτηκε ότι η έννοια της *πόλεως* ήταν κά-

πως πιο συγκεκριμένη στη Βοιωτία που αποτυπώνεται στο *Έργα και Ήμέραι* του Ησιόδου· ωστόσο κατέληξε ότι θα είχε αναπτυχθεί περισσότερο σε εκείνες τις περιοχές που ήταν πιο εξελιγμένες. Τελικά, κατέφυγε στα στοιχεία που παρέχει ο Όμηρος: ισχυριζόμενος ότι η πόλις απουσιάζει από την *Ίλιάδα* αλλά κατέχει σημαντικό ρόλο στην *Όδύσσεια* –και υιοθετώντας κατά κάποιον τρόπο μία υψηλή χρονολόγηση για τα ομηρικά έπη– πρότεινε για την εμφάνιση της πόλεως μία χρονολόγηση γύρω στο 800.

Όπως είδαμε (σ. 53-54), είναι εξαιρετικά επικίνδυνη η διατύπωση χρονολογικών επιχειρημάτων που βασίζονται στα ομηρικά έπη. Ελάχιστοι σήμερα θα χρονολογούσαν τα έπη τόσο πρώιμα και αρκετοί δεν είναι πεπεισμένοι ότι η πόλις απουσιάζει εντελώς από την *Ίλιάδα*. Στα τέλη των δεκαετιών του 1970 και του 1980 ωστόσο το ερώτημα «πότε εμφανίστηκε η πόλις;» ανακινήθηκε από τους κλασικούς αρχαιολόγους, οι οποίοι επεσήμαναν ότι στα μέσα του 8^{ου} αιώνα μαρτυρείται μια σειρά αλλαγών στον υλικό πολιτισμό, οι οποίες πιθανώς θα μπορούσαν να αποδοθούν σε κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις. Αυτές οι αλλαγές αφορούν κυρίως την κατασκευή μνημειακών ναών, αλλαγές στη θέση των νεκροταφείων, την επανεμφάνιση επαγγελματιών που είχαν περιέλθει σε αχρηστία από την ύστερη Εποχή του Χαλκού και την αποκατάσταση των έντονων υπερπόντιων επαφών. Αυτή η επανεμφάνιση των πολιτιστικών πρακτικών που είχαν παραμείνει σε αδράνεια καθόλη τη διάρκεια των Σκοτεινών Αιώνων ώθησε κάποιους να κάνουν λόγο για μία «αναγέννηση» στην Ελλάδα του 8^{ου} αιώνα.

Δεν αποτελεί έκπληξη ότι αυτή η εντατική εστίαση στις καταβολές της πόλεως προκάλεσε αντιδράσεις. Από τη μία πλευρά, όσοι πιστεύουν ότι οι Σκοτεινοί Αιώνες δεν ήταν παρά μόνο μία οφθαλμαπάτη (βλ. σ. 98-106) επικρίνουν την υπερβολική προσοχή που δόθηκε στην προέλευση της πόλεως, με την αιτιολογία ότι καθιερώνει έναν τεχνητό διαχωρισμό σε αυτό που θεωρούν ως μία πιο βαθμιαία και συνεχή διαδικασία σχηματισμού κρατών. Από την άλλη, εκείνοι που επικεντρώνονται ερευνητικά κυρίως στις περιοχές της βόρειας και δυτικής Ελλάδας, όπου διαβιούσαν *έθνη* και υπάρχει γενικότερα η άποψη ότι η πόλις εμφανίστηκε αργότερα, παραπονούνται ότι η δυσανάλογη έμφαση που δίνεται στην πόλιν έχει αποπροσανατολίσει το ενδιαφέρον μακριά από άλλες μορφές κρατικής οργάνωσης, οι οποίες δεν ήταν λιγότερο πολύπλοκες ή λειτουργικά αποτελεσματικές. Επομένως, τα εύλογα ερωτήματα είναι πόσο σημαντικό ορόσημο θεωρείται ο 8^{ος} αιώνας για την εξέλιξη της πόλεως, καθώς επίσης και πόσο επιβεβαιώνεται η εγκυρότητα του διαχωρισμού που παραδοσιακά επιχειρείται ανάμεσα στις μορφές οργάνωσης της πόλεως και του *έθνους*.

Οι περισσότερες σύγχρονες θεάσεις της πρώιμης πόλεως βασίζονται άμεσα ή έμμεσα στους ορισμούς που δίνονται από τον Αριστοτέλη στα *Πολιτικά*

του. Έτσι, ενώ η πόλις θεωρείται ότι προέκυψε από τη φυσική συγχώνευση των χωριών (*κῶμαι*), κατά κανόνα δίνεται έμφαση στον χαρακτηρισμό της ως κοινότητας πολιτών. Μία ιδανική κοινότητα θα έπρεπε αρκετά μικρή, ώστε οι αξιωματούχοι να είναι γνωστοί στους ψηφοφόρους, αλλά ταυτόχρονα και αρκετά μεγάλη, ώστε να προωθεί την εξειδίκευση της εργασίας, με σκοπό να επιτύχει την *αυτάρκεια*. Το σημαντικότερο ίσως από τη σύγχρονη οπτική είναι ότι η πόλις θα έπρεπε να είναι αυτοδιοικούμενη και αυτόνομη. Ο Αριστοτέλης αναγνώρισε τη σπουδαιότητα της χρήσης των ιστορικών στοιχείων: η *Άθηναίων Πολιτεία*, γραμμένη από κάποιον μαθητή του, αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο παράδειγμα από τις αρχικά 158 αναφορές που περιέγραφαν τις πολιτειακές ιστορίες διαφόρων ελληνικών πόλεων και χρησιμοποιήθηκε ως μία εμπειρική βάση δεδομένων για τα *Πολιτικά*. Σαφώς τα *Πολιτικά* αυτά καθαυτά είναι ένα έργο πολιτικής θεωρίας, όχι ιστορίας, και δεν μπορούμε να υποθέσουμε αυτόματα ότι ο «ιδανικός τύπος» της πόλεως που προβάλλουν είναι αυστηρά αντιπροσωπευτικός της οποιασδήποτε πραγματικής πόλεως της εποχής του Αριστοτέλη, πόσο μάλλον των προηγούμενων αιώνων.

Σε ένα μεγάλο εγχείρημα το οποίο αποτελεί –υπό μία έννοια– ένα σύγχρονο παράλληλο με το ερευνητικό έργο του Αριστοτέλη και της σχολής του, το Copenhagen Polis Center, υπό τη διεύθυνση του Δανού ιστορικού Mogens Herman Hansen, συγκέντρωσε όλες τις γνωστές μαρτυρίες του όρου πόλις και των παραγώγων της για την περίοδο από το 650 μέχρι περίπου το 323. Ο στόχος είναι να καθοριστεί τι ακριβώς θεωρούσαν οι αρχαίοι Έλληνες ότι ήταν η πόλις και να αναγνωριστούν οι κοινότητες που ορίζονταν ως πόλεις. Τα αποτελέσματα αμφισβήτησαν ορισμένες ορθόδοξες απόψεις: η αυτάρκεια, παραδείγματος χάριν, ήταν σπάνια εφικτή στην πράξη, ενώ η εξωτερική αυτονομία δεν αποτελούσε ένα καθοριστικό χαρακτηριστικό της πόλεως, καθώς υπήρχαν πολλές κοινότητες που ήταν πολιτικά ή στρατιωτικά εξαρτημένες από πιο ισχυρούς γείτονες αλλά εξακολουθούν να αναφέρονται ως πόλεις στις αρχαίες πηγές. Προπάντων, ο όρος πόλις (τουλάχιστον έως την κλασική εποχή) σηματοδοτούσε ταυτόχρονα τρία πράγματα: χρησιμοποιούνταν ως συνώνυμο του όρου *ἄστυ* (για να καταδείξει ένα αστικό κέντρο) και των όρων *γῆ* ή *χώρα* (για να υποδηλώσει μία επικράτεια που περιελάμβανε το αστικό κέντρο και την ενδοχώρα), αλλά επίσης και για να χαρακτηρίσει μία πολιτική κοινότητα (με την αριστοτελική έννοια). Η εξίσωση της πόλεως με την επικράτεια δεν είναι τόσο συχνή, αλλά η αστική έννοια του όρου είναι εξίσου σημαντική με τους κοινωνικούς δεσμούς. Πράγματι ένα από τα συμπεράσματα που προέκυψαν είναι ότι ο όρος πόλις δεν αποδιδόταν αδιακρίτως σε κάθε αστικό κέντρο αλλά μόνο σε κάποιο που λειτουργούσε ως κέντρο της πολιτικής κοινότητας. Αντιθέτως, και με ελάχιστες εξαιρέσεις, μόνον εκείνες οι πολιτικές κοινότητες

που διέθεταν ένα αστικό κέντρο θα μπορούσαν να περιγραφούν ως *πόλεις*. Επομένως η διπλή ιδιότητα του αστικού κέντρου και της πολιτικής κοινότητας δεν θα καθιστούσε τη μετάφραση του όρου *πόλις* σε «*πόλις-κράτος*» –μία ταύτιση που απαθανατίστηκε με την έκδοση του *Griechische Kulturgeschichte*, το 1898, από τον Jacob Burckhardt– τόσο ακατάλληλη, όπως υποστηρίζεται μερικές φορές. Είναι αλήθεια ότι οι *πόλεις-κράτη* διέφεραν από πολλές απόψεις από τα *comuni* της μεσαιωνικής Ιταλίας ή τις γερμανικές *Reichsstädte*. Ωστόσο οι ομοιότητες μεταξύ αυτών των ποικίλων εκδοχών των πόλεων-κρατών υπερτερούν των διαφορών και χρησιμεύουν στη διάκριση αυτής της μορφής πολιτικού σχηματισμού από τα εθνικά κράτη, τα νομαδικά κράτη ή τα φεουδαρχικά συστήματα.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των στοιχείων που παραθέτει το Copenhagen Polis Center προέρχεται από κείμενα του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι οι τρεις ερμηνείες της *πόλεως* που αναγνωρίζονται στις πηγές της κλασικής εποχής, ήταν σύμφυτες με τον όρο εξ αρχής. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι δεν έχει νόημα η συζήτηση για την ύπαρξη «*πόλεων*» πριν από τον 6^ο αιώνα από τη στιγμή που η αστικοποίηση στην Ελλάδα των πρώιμων χρόνων ήταν περιορισμένη και εξελισσόταν με τόσο αργούς ρυθμούς. Αντιθέτως, συνεχίζει το επιχείρημα, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των υλικών καταλοίπων από οικισμούς των Σκοτεινών Αιώνων, όπως το Λευκαντί ή η Χώρα στη Νάξο, θα μπορούσαν να αποτελέσουν ενδείξεις των περίπλοκων πολιτικών και κοινωνικών ιεραρχιών, οι οποίες ίσως να είχαν επιβιώσει από την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων γύρω στο 1200. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, τα «*κρατικά*» στοιχεία της *πόλεως* προϋπήρχαν των αστικών χαρακτηριστικών της.

Υπάρχουν ωστόσο κάποια στοιχεία που παραπέμπουν σε μια διαφορετική ανασύνθεση. Στη βάση της συγγένειας με άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες –π.χ. την παλαιοϊνδική (*pur*), τη λιθουανική (*pilis*), τη λετονική (*pils*)– είναι πιθανόν ότι η αρχική σημασία του όρου *πόλις* ήταν «*φρούριο*». Πραγματικά, σε κάποιες γραμματειακές και επιγραφικές μαρτυρίες ο όρος *π(τ)όλις* χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τον όρο «*ἀκρόπολις*», σε πλαίσια που υποδηλώνουν ότι αυτή ήταν η σημασία του κατά την ύστερη Εποχή του Χαλκού. Αυτό θα σήμαινε, τότε, ότι η σημασία του όρου διευρύνθηκε, προκειμένου να υποδηλώσει αρχικά τον αστικό οικισμό που ξεφύτρωσε στους πρόποδες της ακρόπολης και κατόπιν τον γενικότερο περιβάλλοντα χώρο, προτού αρχίσει να σημαίνει την πολιτική κοινότητα αυτής της επικράτειας.

Πιθανώς δεν είναι τυχαίο ότι στην *Ιλιάδα* η *πόλις* χρησιμοποιείται εντελώς περιστασιακά, προκειμένου να υποδείξει μια κοινότητα: παραδείγματος χάριν, όταν η Κασσάνδρα αναγνωρίζει το άψυχο σώμα του Έκτορα και θρηνεί

τον θάνατό του, τον περιγράφει ως «χαρά για την πόλιν και για όλους τους ανθρώπους» (Ω 706). Ωστόσο, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ο όρος *πόλις* χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του όρου *ἄστυ*, για να δηλώσει ένα φυσικό τοπίο. Όταν στην *Ὀδύσεια* (θ 555) ο βασιλιάς των Φαιάκων Αλκίνοος καλεί τον Οδυσσέα να ονοματίσει την *γαίαν* του, τον *δήμο* (πιθανώς την «επικράτεια», αν κρίνουμε από τον μυκηναϊκό πρόγονο του όρου) και την *πόλιν*, είναι προφανές ότι προσπαθεί να εστιάσει σε έναν πιο ακριβή προσδιορισμό για την καταγωγή του καλεσμένου του, σύμφωνα με τον οποίο η *πόλις* μπορεί να αναφέρεται μόνο σε έναν συγκεκριμένο οικισμό. Ούτε αυτή είναι η πιο περιοριστική έννοια για την *πόλιν* στον Όμηρο. Ο Τυρταίος (Πηγή 4.1) χρησιμοποιεί τον όρο *πατρὶς* παρά τον όρο *πόλις* όταν εκθειάζει τον πολεμιστή που θυσιάζει τη ζωή του για την πατρίδα και η παράθεση του όρου *πόλις* με τους «*πίονας ἀγρούς*» σαφέστατα υποδηλώνει ότι εννοούσε τη φυσική και όχι την κοινωνική σημασία του όρου.

Πηγή 4.1

Είναι άριστο είναι για έναν άνδρα να σκοτώνεται, αφού έπεσε στην πρώτη γραμμή πολεμώντας για την πατρίδα του, ενώ το πιο θλιβερό από όλα για αυτόν είναι να αφήνει την *πόλιν* του και τους πλούσιους αγρούς και να ζητιανεύει, περιπλανώμενος με την αγαπημένη μητέρα του και τον ηλικιωμένο πατέρα του και με τα μικρά του παιδιά και τη σύζυγό του.

Τυρταίος, απόσπ. 10

Δεν μπορούμε να απορρίψουμε το ενδεχόμενο ότι ο Τυρταίος χρησιμοποιεί εδώ συνειδητά την «ομηρική» γλώσσα, αλλά αυτό δεν αρκεί για να αμφισβητηθεί το συμπέρασμα ότι ο όρος *πόλις* χαρακτήριζε ένα αστικό κέντρο προτού αρχίσει να υποδηλώνει μία πολιτική κοινότητα. Ακόμα και πριν από την απόπειρα εξέτασης του τότε εμφανίστηκε η *πόλις*, είναι ήδη σαφές ότι ασχολούμαστε με ένα φαινόμενο κάθε άλλο παρά στιγμιαίο. Στα επόμενα κεφάλαια θα συζητήσουμε την εμφάνιση των πολιτικών κοινοτήτων. Εδώ θα εστιάσουμε κυρίως στη σημασία του τόπου για τις έννοιες της *πόλεως*.

Η αστική διάσταση της πόλεως: κατοικίες, τάφοι και τείχη

Η περιγραφή του Ομήρου για τη Σχερία (Πηγή 4.2), με τα υψηλά τείχη, την πλακόστρωτη αγορά, τον ναό του Ποσειδώνας και τα δύο λιμάνια, συχνά αναφέρεται ως η ακριβής εικόνα της πόλεως στα τέλη του 8^{ου} ή στις αρχές του 7^{ου} αιώνα. Η περιγραφή είναι τόσο έντονη, ώστε κάποιοι θεωρούν ότι βασιζόταν σε ένα αληθινό πρότυπο: η παλαιά Σμύρνη της Μικράς Ασίας, η Παλαιοκαστρίτσα στο νησί της Κέρκυρας και ακόμη και η ίδια η πόλη της Κέρκυρας έχουν προταθεί ως οι πιθανότερες υποψήφιες.

Πηγή 4.2

Ἐπειτα θα φτάσουμε στην πόλιν, ἡ οποία περιβάλλεται ἀπὸ ὑψηλὸ προπύργιο. Ὑπάρχει ἓνα καλὸ λιμάνι σε κάθε πλευρὰ τῆς πόλης καὶ ἓνα στενὸ μονοπάτι. τὰ κοίλα πλοία εἶναι τραβηγμένα κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου καὶ τὸ καθένα ἔχει τὸ δικό του ἀγκυροβόλι. Ἐδῶ, δίπλα στον ὄμορφο ναὸ τοῦ Ποσειδώνας, εἶναι ἡ αγορά τους, κατασκευασμένη ἀπὸ κουβαλημένες λίθινες πλάκες που βρίσκονται σταθερὰ στο ἔδαφος. Ἐκεῖ ἐπιβλέπουν τὶς ἐργασίες τῶν μαύρων πλοίων τους, τὰ παλαμάρια καὶ τὰ πανιά καὶ λαξεύουν τὰ κουπιά τους, γιατί οἱ Φαίακες δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ σαῖτες καὶ δοξάρια ἀλλὰ περισσότερο γιὰ τὰ ἰστία καὶ τὰ κουπιά καὶ τὰ καλοζυγιασμένα πλοία, τὰ ὁποῖα χαίρονται καθὼς διασχίζουν τὴν ἀφρισμένη θάλασσα.

Ὅμηρος, ζ 262-72

Ωστόσο, ενώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο ομηρικός κόσμος έπρεπε να είναι αρκετά αναγνωρίσιμος στους σύγχρονους ακροατές ώστε να αποκτά κάποιο νόημα για αυτούς, οι ήρωες του Ομήρου σε καμία περίπτωση του Ομήρου δεν μπορούσαν να ταυτιστούν κοινωνικά με τους ακροατές του. Αυτό ισχύει όντως στην περίπτωση της Σχερίας, η οποία εκπροσωπεί μία σχεδόν ουτοπική κοινωνία: οι Φαίακες κάτοικοι του νησιού «είναι κοντά στους θεούς» (ε 35) και τα πλοία τους –«που στοχεύουν έξυπνα στον σκοπό τους»– δεν απαιτούν ούτε τιμονιέρηδες ούτε πηδάλια για να οδηγούνται στα υπερπόντια ταξίδια τους (θ 555-63). Από αυτήν την άποψη, αποτελούν ακριβώς το αντίθετο των Κυκλώπων, των προηγούμενων γειτόνων τους (ζ 4-6), οι οποίοι δεν γνωρίζουν από γεωργία και δεν διαθέτουν πλοία, συνελεύσεις και νόμους (ι 105-29). Με άλλα λόγια, οι «υπερφυσικοί» Φαίακες και οι βάρβαροι Κύκλωπες ορίζουν τα απόλυτα πολιτιστικά όρια, μέσα στα οποία διεξάγονται η καθημερινή ζωή και οι σχέσεις των ανθρώπινων κοινωνιών. Αυτό δεν σημαίνει ότι μεμονωμένα χαρακτηριστικά όπως τα λιμάνια, οι ιερές τοποθεσίες, τα οχυρωματικά τείχη

και ίσως ακόμη οι πλακόστρωτες αγορές ήταν ανοίκεια στο κοινό του Ομήρου – απλώς θα ήταν απερίσκεπτο να θεωρηθεί ο συγκεκριμένος συνδυασμός τους σε αυτό το απόσπασμα ως μία ακριβής απεικόνιση μιας οποιασδήποτε σύγχρονης πόλεως.

Οι απόπειρες να οριστεί μια πόλη και να διαχωριστεί από οικισμούς κατώτερης τάξης, όπως οι κωμοπόλεις ή τα χωριά, μαστίζονται από δυσκολίες. Τα απόλυτα όρια σε ό,τι αφορά το φυσικό μέγεθος ή τον πληθυσμό δεν είναι πάντα χρήσιμα: ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι εξαπλωμένες *μητροπόλεις* (όπως η Νέα Υόρκη, το Λος Άντζελες ή το Σικάγο) πληρούν τις προϋποθέσεις των πόλεων, στο Βερμόντ ο τίτλος «πόλη» συχνά απονέμεται σε αστικούς οικισμούς οι οποίοι μόλις και εξομοιώνονται με κωμοπόλεις μεσαίου μεγέθους της Βρετανίας (όπου το αστικό καθεστώς χορηγείται μόνο με βασιλικό διάταγμα). Ένας από τους πιο σημαίνοντες ορισμούς της προβιομηχανικής πόλης είναι αυτός του Γερμανού κοινωνιολόγου Max Weber, στο έργο του (που δημοσιεύτηκε μετά θάνατον) *Die Stadt: Eine soziologische Untersuchung*. Σύμφωνα με τον Weber, η αρχαία πόλη ήταν ένας οχυρωμένος, πυκνοκατοικημένος οικισμός, ο πληθυσμός του οποίου ήταν πολύ μεγάλος για «αμοιβαίες ανταποδοτικές γνωριμίες». Ήταν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, μία αυτοδιοικούμενη κοινότητα που στέγαζε πολιτικούς και διοικητικούς θεσμούς και εξυπηρετούσε ως εμπορικό κέντρο στο οποίο βιοτεχνικά προϊόντα και εμπορεύσιμα αγαθά μπορούσαν να αποκτηθούν και στο οποίο οι αγρότες (οι οποίοι αποτελούσαν το μεγαλύτερο τμήμα του αστικού πληθυσμού) μπορούσαν να πουλήσουν το πλεόνασμα των αγροτικών προϊόντων.

Οικισμοί όπως η Αθήνα, το Άργος και η Κόρινθος συνέχισαν να κατοικούνται καθ' όλη τη διάρκεια των Σκοτεινών Αιώνων, αλλά δεν είχαν οχυρωματικές περιμέτρους. Υπάρχουν αρκετές αναφορές για οχυρωματικά τείχη στα ομηρικά έπη, ειδικά σε σχέση με την Τροία – η οποία αντιμετωπίζεται ακριβώς σαν μία ελληνική πόλη από πολλές απόψεις – αλλά και αναφορικά με την Τίρυνθα, τη Γόρτυνα, την Καλυδώνα, τη Φειά και τη Θήβα. Οι Αχαιοί ήρωες συχνά περιγράφονται ως «εκπολιορκητές καλά οχυρωμένων πόλεων» και μία οχυρωμένη πόλη υπό πολιορκία παριστάνεται στην περίτεχνη ασπίδα που έφτιαξε ο θεός Ήφαιστος για τον Αχιλλέα (Σ 509-40). Τα στοιχεία είναι ασαφή ωστόσο, αφού οι πιο σημαντικές πόλεις που εμφανίζονται στα έπη ήταν και σημαντικοί μυκηναϊκοί οικισμοί, των οποίων οι επιβλητικές οχυρώσεις παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό ορατές στους Έλληνες του 8^{ου} και του 7^{ου} αιώνα. Δεν μπορούμε δηλαδή να είμαστε βέβαιοι ότι ο Όμηρος περιγράφει σύγχρονους αστικούς οικισμούς. Από την άλλη, υπάρχουν επίσης πολυάριθμες αναφορές οχυρωμένων οικισμών σε άλλους Έλληνες ποιητές της αρχαϊκής εποχής. Ο Ησίοδος (*Έργα και Ημέραι* 241-7) εξηγεί με ποιον τρόπο ο Δίας συχνά καταστρέφει τον στρατό, τα πλοία ή

τα τείχη μιας πόλης εξαιτίας ενός παραβάτη και το αξίωμα του Αλκαίου (απόσπ. 426· βλ. και απόσπ. 112) ότι οι άνθρωποι και όχι τα τείχη αποτελούν την πόλιν προϋποθέτει μία εξοικείωση με τους οχυρωμένους οικισμούς. Απηχήσεις της ασπίδας του Αχιλλέα επανεμφανίζονται στην ψευδο-ησιόδεια *Ἀσπίδα* (270-2), όπου αναφέρεται η «καλά οχυρωμένη πόλις των ανδρών, η οποία περιβάλλεται από επτά χρυσές πύλες οι οποίες είναι προσαρμοσμένες στα υπέρθυρα», ενώ ο Θέογνις (233-4) διατείνεται ότι ένας ευγενής άνδρας αποτελεί την ακρόπολη και το προπύργιο για έναν άμυαλο λαό και αλλού (951) περιγράφει την υπερπήδηση των ψηλών τειχών της πόλης.

Σύμφωνα με μία πρόσφατη έρευνα, περίπου το 43% των αρχαϊκών οικισμών περιβάλλονταν από τείχη, αν και είναι συχνά δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια και κάποιες φορές δεν είναι εφικτό να προσδιοριστεί η διάταξή τους. Για μεγάλο χρονικό διάστημα αποδιδόταν στην παλαιά Σμύρνη το πιο πρώιμο περιτειχίσμα, αν και δεν είναι συνεχές, ενώ κάποιοι υποπτεύονται ότι τα ελάχιστα ερείπια στο βόρειο και στο βορειοανατολικό τμήμα του οικισμού στην πραγματικότητα ανήκουν σε μία μεσοτοιχία παρά στην οχυρωματική περίμετρο. Αλλά η παλαιά Σμύρνη ασφαλώς διέθετε τείχη από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα, όπως και η ιωνική πόλη της Μελίας, η Μινώα στην Αμοργό, ο Άγιος Ανδρέας στη Σίφνο, ο Εμπορείος στη Χίο, η Ζαγορά στην Άνδρο, η Ασίνη στην Αργολίδα και στις αρχές του 7^{ου} αιώνα η Ερέτρια. Έχει υποστηριχθεί ότι η γεωγραφική κατανομή αυτών των πρώιμων οχυρώσεων, κυρίως στη Μικρά Ασία και στα νησιά των Κυκλάδων, είναι συνέπεια του γεγονότος ότι τέτοιοι οικισμοί συνεχώς βρίσκονταν υπό τη συνεχή απειλή μη Ελλήνων ή πειρατών γειτόνων, οι οποίοι δεν σέβονταν τις τυποποιημένες συμβάσεις της οπλιτικής φάλαγγας που ευνοούσαν τις συγκρούσεις του πεζικού σε μεγάλες πεδιάδες παρά σε επιχειρήσεις πολιορκίας. Παρόλα αυτά, δεν είναι ακόμα βέβαιο ακόμα αν οι πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ οπλιτών ήταν ήδη συνηθισμένο φαινόμενο τον 8^ο αιώνα και η σε μεγάλο βαθμό διαδικαστική τους φύση έχει πρόσφατα αμφισβητηθεί, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την πρώιμη περίοδο (σ. 224-226). Μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, τα τείχη είχαν εξελιχθεί σε κοινό χαρακτηριστικό στην ελληνική ενδοχώρα, καθώς οχυρώσεις μαρτυρούνται στις Αλές της Βοιωτίας, στις Αμφανές της Θεσσαλίας, στην Πίστιρο της Μακεδονίας και στην Ελευσίνα της Αττικής. Η πληροφόρηση που διαθέτουμε για τις πρωιμότερες οχυρώσεις σε κάποιους από τους μεγαλύτερους αστικούς οικισμούς –όπως η Αθήνα ή το Άργος– είναι εξαιρετικά ελλιπής, αν και πιθανόν το Άργος είχε τείχη πριν τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, όπως και η Αθήνα –αν κρίνουμε τουλάχιστον από το σχόλιο του Θουκυδίδη (1.89) ότι μόνον κάποια τμήματα του περιτοιχίσματος παρέμεναν όρθια μετά τις περσικές λεηλασίες του 480 και του 479. Συνδυάζοντας τις γραμματειακές και τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, μπορούμε ίσως να συμπεράνουμε ότι η ιδέα

των τειχών μιας πόλης είχε διαδοθεί ευρέως, ακόμα και αν περισσότερες από τις μισές πόλεις της αρχαϊκής εποχής παρέμεναν ανοχύρωτες.

Θεωρητικά, τα τείχη θα προσέφεραν έναν αξιόπιστο οδηγό του μεγέθους ενός οικισμού. Στην πράξη, τα ζητήματα δεν είναι τόσο σαφή, επειδή τα πρώιμα οχυρωματικά τείχη δεν περιέκλειαν απαραίτητα ολόκληρο τον οικισμό. Στη Ζαγορά τα απόκρημνα βράχια που περιβάλλουν τον οικισμό από τις τρεις πλευρές του παρείχαν επαρκή προστασία και ένα τείχος είχε κατασκευαστεί μόνο στον επίπεδο λαιμό γης, στα βορειοανατολικά. Στον Εμπορείο, στη Λάρισα του Έρμου και ίσως στις Αλές και στα Μέγαρα είχε οχυρωθεί μόνον η ακρόπολη, ενώ στη συνοικία του Κεραμεικού στην Κόρινθο ένα τμήμα του τείχους (χρονολογημένο γύρω στο 650-625) ίσως να ανήκει σε μία οχυρωματική περίμετρο, αν και το εκτενές και διασκορπισμένο σχέδιο του πρώιμου οικισμού στην Κόρινθο καθιστά απίθανο το ενδεχόμενο το τείχος να περιέκλειε μόνον αυτήν τη ζώνη. Μπορούμε να αποκτήσουμε μία εικόνα της έκτασης ενός οικισμού από τη θέση των νεκροταφείων, τα οποία (από τον 8^ο αιώνα κεξ.) συνήθως βρίσκονταν εκτός των κατοικημένων περιοχών. Ωστόσο, και στην περίπτωση αυτή, το ζήτημα περιπλέκεται από το γεγονός ότι πολλοί αρχαίοι οικισμοί βρίσκονται είτε στο σύνολό τους είτε εν μέρει κάτω από σύγχρονα αστικά κέντρα (παραδείγματος χάριν, το Άργος, η Αθήνα, η Ερέτρια, η Σπάρτη). Η γνώση μας για τέτοιες θέσεις είναι λογικά αποτέλεσμα των «σωστικών ανασκαφών» που διενεργούνται εξαιτίας νέων κατασκευών ή επισκευαστικών έργων σε κάποια εγκατάσταση αλλά, ενώ σε αυτή την περίπτωση υπάρχει το ακούσιο όφελος από τη διάθεση ενός τυχαίου δείγματος αρχαιολογικού υλικού, είναι σπάνια πιθανή η απόκτηση μιας συνολικής εικόνας της έκτασης ή της μορφολογίας του χώρου ενός αρχαίου αστικού κέντρου.

Ακόμα και σε εκείνες τις περιπτώσεις που έχουμε σχηματίσει μία γενική ιδέα για την έκταση ενός αστικού κέντρου, δεν είναι πάντα εύκολο να υπολογιστεί ο αριθμός των κατοίκων που ίσως είχαν κατοικήσει εντός του οικισμού. Πρώτον, οι αντιλήψεις του χώρου δεν είναι απόλυτες στους διάφορους πολιτισμούς και μπορεί να διαφέρουν από τόπο σε τόπο ή από περίοδο σε περίοδο. Οι σύγχρονοι υποθετικοί υπολογισμοί της πυκνότητας του πληθυσμού διαφέρουν επίσης: έτσι, παραδείγματος χάριν, έχουν προταθεί αριθμοί που κυμαίνονται από 12 έως 50 κατοίκους ανά δέκα στρέμματα για τους οικισμούς της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, που θα απέδιδαν έναν πληθυσμό 540 έως 2.250 κατοίκων στην Ερέτρια ή αντίστοιχα 90 έως 375 κατοίκων στη Ζαγορά (Πίνακας 4.1).

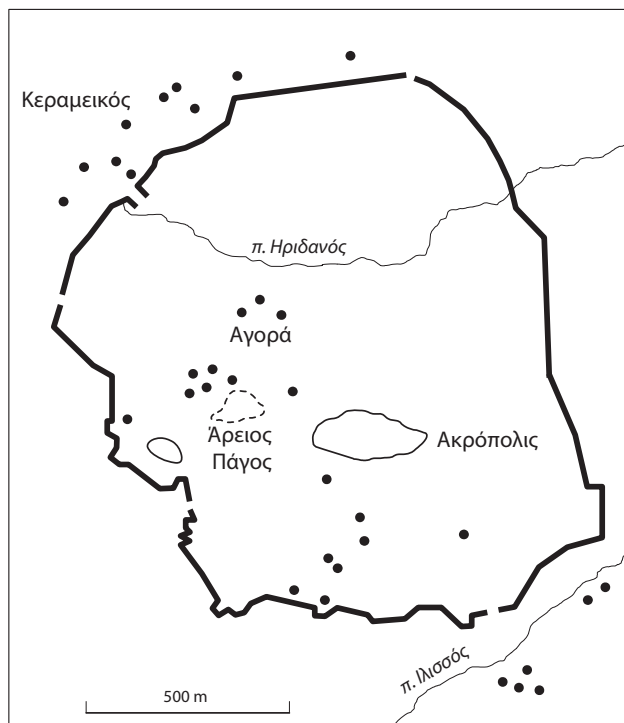
Δεύτερον, η πυκνότητα της κατοίκησης εξαρτάται από τον τύπο της κατοικίας. Παραδείγματος χάριν, συσσωρευμένες εφαιπόμενες κατοικίες στεγάζουν περισσότερους ανθρώπους σε μικρότερο χώρο από ό,τι οι μονοκατοικίες. Από τις τελευταίες, οι κατοικίες με αψιδωτά ή οβάλ σχέδια (π.χ. Άσσιρος στη Μακεδονία,

Οικισμός	Μέγεθος	Πληθυσμός (χαμηλός: 12-25 άτομα / 10 στρέμματα)	Πληθυσμός (υψηλός: 30-50 άτομα / 10 στρέμματα)
Σπάρτη	300	3.600-7.500	9.000-15.000
Αθήνα	200	2.400-5.000	6.000-10.000
Κνωσός	100	1.200-2.500	3.000-5.000
Άργος	50	600-1.250	1.500-2.500
Ερέτρια	45	540-1.125	1.350-2.250
Άσκρα	20	240-500	600-1.000
Ζαγορά	7,5	90-188	225-375

Πίνακας 4.1. Εκτιμώμενα μεγέθη και πληθυσμιακά επίπεδα για τους οικισμούς του 8^{ου} αιώνα.

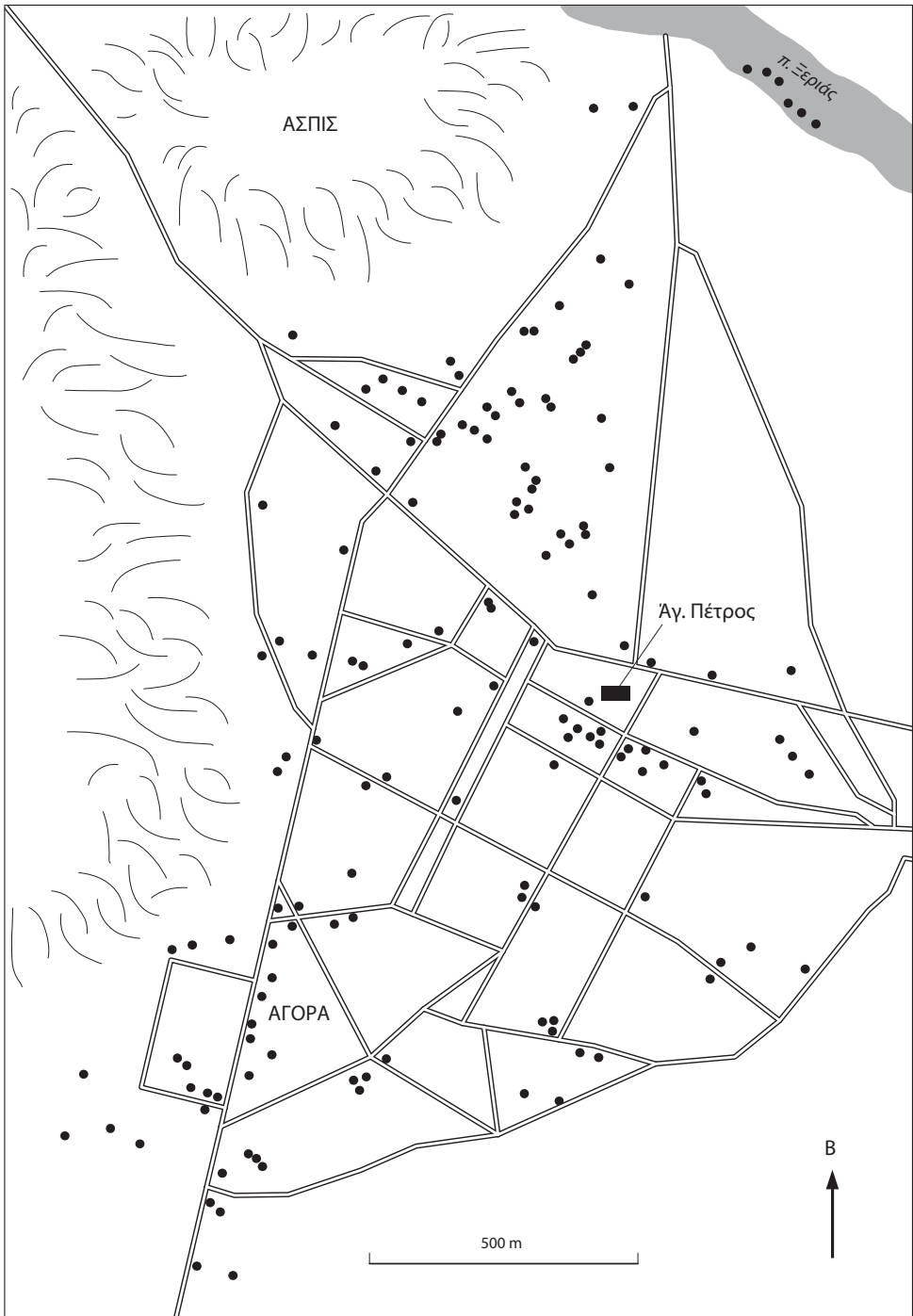
Άντισσα στη Λέσβο, Ερέτρια, παλαιά Σμύρνη, Μίλητος, Λευκαντί) κατελάμβαναν περισσότερο χώρο από εκείνες με ευθύγραμμα σχέδια (π.χ. Εμπορείος, Κόρινθος, Αίγινα, Καστανάς στη Μακεδονία). Σε γενικές γραμμές, τα αρχαιολογικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι οι μονοκατοικίες με τα αψιδωτά σχέδια ήταν ο κανόνας στους οικισμούς των Σκοτεινών Αιώνων: στην Ερέτρια, στην παλαιά Σμύρνη και στη Μίλητο αυτού του είδους οι κατοικίες αντικαταστάθηκαν με ευθύγραμμες οικίες κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα. Από την άλλη μεριά, οι πυκνοκατοικημένοι οικισμοί εμφανίζονται ως καινοτομία του 8^{ου} αιώνα στον Άγιο Ανδρέα, στον Καστανά, στον Πριλιά της Κρήτης και στον Θορικό της Αττικής και ίσως να μαρτυρούν μία αυξανόμενη πίεση στον διαθέσιμο χώρο. Συνήθως αυτές οι κατοικίες αποτελούνταν μόνον από έναν χώρο, ο οποίος εξυπηρετούσε πολλαπλές χρήσεις. Ωστόσο ο οικισμός του 7^{ου} αιώνα στη Βρουλιά της Ρόδου αποτελεί ένα πρώιμο δείγμα πολύχρωμων κατοικιών σε μονές σειρές κατά μήκος δρόμων (φαρδύτερων ή στενών), ενώ έως τον 6^ο αιώνα οι οικίες με προαύλιο –οι οποίες μαρτυρούνται ήδη κατά τον 8^ο αιώνα στη Ζαγορά και τον 7^ο αιώνα στην Κόρινθο– συνηθίζονταν στις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας. Έχει υπολογιστεί ότι το 80% των οικισμών του 8^{ου} αιώνα εκτεινόταν σε μια περιοχή μικρότερη από 100 στρέμματα, ενώ το ποσοστό πέφτει στο 20% κατά τον 6^ο αιώνα. Δεδομένου όμως ότι οι οικίες με προαύλιο συνήθως καταλαμβάνουν περισσότερο χώρο από τις μονόχωρες, δεν είναι αναγκαστική η υπόθεση ότι η αύξηση του κατοικημένου χώρου αναλογεί άμεσα σε μία αύξηση του πληθυσμού.

Τρίτον, καθίσταται σαφές ότι δεν παρέμεναν όλα τα αστικά κέντρα συνεχώς κατοικημένα σε όλη την έκταση του οικισμού. Κάποιοι οικισμοί –παραδείγματος χάριν, η Κνωσός στην Κρήτη, η Αλίαρτος και η Άσκρα στη Βοιωτία– φαίνεται πως είχαν απλά επεκταθεί από έναν αρχικό πυρήνα της πρώιμης Εποχής του Σι-

Χάρτης 4.1.

Υστερογεωμετρικές ταφές
στην Αθήνα
(σύμφωνα με τον Morris 1987,
64 εικ. 17, 66 εικ. 18).

δήρου. Αυτός είναι ο συμπαγής τύπος οικισμού που απεικονίζεται στην ασπίδα του Αχιλλέως στην *Ίλιάδα* (Σ 484-607) και έχει υπόψη του ο ποιητής Φωκυλίδης του 6^{ου} αιώνα (απόσπ. 4), όταν ισχυρίζεται ότι «μία μικρή πόλις σε έναν βράχο, η οποία έχει τάξη, είναι καλύτερη από την ανόητη Νινευή». Πολλοί άλλοι οικισμοί ωστόσο παρουσίαζαν ένα πιο διασκορπισμένο μοντέλο κατοίκησης, με αρκετά συγκροτήματα κατοικιών τα οποία διαχωρίζονταν από τους ανοικτούς χώρους. Εφόσον οι κατοικίες του 8^{ου} αιώνα κατασκευάζονταν από ταπεινά υλικά όπως ξυλεία, πλίνθους και άχυρο, σπάνια παραμένουν ανέπαφα στο αρχαιολογικό υλικό. Αντιθέτως, η αναπαράσταση των πρώιμων ελληνικών οικιστικών σχεδίων βασίζεται κυρίως σε αρχαιολογικά αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά όπως πηγάδια και –κυρίως– τάφους, που προβάλλουν την –υπό μία συγκεκριμένη έννοια– «αρνητική εικόνα» των οικιστικών σχεδίων. Στην Κόρινθο, παραδείγματος χάριν, συγκροτήματα επαγγελματικής δραστηριότητας εμφανίζονται κοντά σε πηγές (όπως η Πειρήνη και η Ιερή Πηγή) και δίπλα σε καθιερωμένες διαδρομές, σαν εκείνη που οδηγούσε στο Λέχαιο. Παρομοίως, στην Αθήνα έχουν βρεθεί τάφοι σε συγκροτήματα που βρίσκονταν πάνω στις κύριες οδούς επικοινωνίας (Χάρτης 4.1). Στο Άργος του 9^{ου} και του 8^{ου} αιώνα (Χάρτης 4.2) η κατανομή των νεκροταφείων υποδηλώνει ανεξάρτητες εστίες κατοίκησης στην περιοχή της αρχαίας αγοράς,

Χάρτης 4.2. Γεωμετρικές ταφές στο Άργος (σύμφωνα με τους Piriard and Touchais 1996, 23).

στους πρόποδες του λόφου της Ασπίδας στα βόρεια και στην ανατολική πλευρά της πόλης, όπου τώρα βρίσκεται ο καθεδρικός ναός του Αγίου Πέτρου.

Ίσως η Σπάρτη να αποτελεί την πιο γνωστή περίπτωση ενός διάσπαρτου οικιστικού σχεδίου. Ως και τον 5^ο αιώνα ο Θουκυδίδης (Πηγή 4.3) την περιγράφει ως «κατοικημένη σε κώμες, σύμφωνα με την παλιά συνήθεια στην Ελλάδα».

Πηγή 4.3

Γιατί, αν ερμηνώνταν η πόλις των Λακεδαιμονίων και απέμεναν μόνον οι ναοί και τα θεμέλια των κτιρίων, οι μεταγενέστεροι νομίζω δεν θα πίστευαν ότι η δύναμή τους ήταν ανάλογη της φήμης τους. Και όμως, αυτοί εξουσιάζουν άμεσα τα δύο πέμπτα της Πελοποννήσου και διατηρούν την ηγεμονία στο υπόλοιπό της και σε πολλούς συμμάχους εκτός αυτής. Παρόλα αυτά, επειδή η πόλις τους δεν αποτελεί συνοικισμό και ούτε διαθέτει πολυτελή ιερά και κτίρια αλλά αποτελείται από κώμες, σύμφωνα με τον παλαιά ελληνική συνήθεια, θα φαινόταν υποδεέστερη.

Θουκυδίδης 1.10.2

Μία από αυτές τις κώμες, οι Αμύκλες, βρισκόταν περίπου 5 χιλιόμετρα νότια της ακρόπολης της Σπάρτης, όμως οι άλλες τέσσερις –οι Λίμνες, η Πιτάνα, η Μεσόα και η Κυνόσουρα– βρίσκονταν όλες στη δυτική όχθη του ποταμού Ευρώτα, όπου βρίσκεται σήμερα η σύγχρονη πόλη, καταλαμβάνοντας μία περιοχή περίπου 3.000 στρεμμάτων συνολικά. Καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαϊκής εποχής οι πληθυσμοί της Σπάρτης και της Αθήνας ήταν περίπου συγκρίσιμοι στην πραγματικότητα, το γεγονός ότι η κατοίκηση στη Σπάρτη εξαπλωνόταν σε μεγαλύτερη έκταση από εκείνη της Αθήνας καταδεικνύει απλά ότι αυτοτελείς κώμες που ήταν όμως ενταγμένες στο πλαίσιο του οικισμού παρέμεναν ορατές στη Σπάρτη για αρκετό διάστημα αφότου τα χωριστά συγκροτήματα του οικισμού στην Αθήνα είχαν απορροφηθεί από την οικιστική επέκταση. Μία περίπτωση ακόμα πιο χαρακτηριστική εμφανίζεται στις Θεσπιές της Βοιωτίας. Εδώ η κατοίκηση κατά την αρχαϊκή εποχή φαίνεται να έχει διαιρεθεί ανάμεσα σε τέσσερα οικιστικά συγκροτήματα τα οποία εκτείνονται σε μία περιοχή με το τριπλάσιο μέγεθος από εκείνο της Σπάρτης, αν και θα ήταν προφανώς παράλογο να υποθέσουμε ότι οι κάτοικοι των Θεσπιών ξεπερνούσαν στο τριπλάσιο τον αριθμό των Σπαρτιατών.

Αντιπαραθέτοντας τα οικιστικά σχέδια και τα μνημεία των Αθηνών και της Σπάρτης, ο Θουκυδίδης περιγράφει την τελευταία ως μία πόλιν που δεν είχε συνοικιστεί. Ο όρος *συνοικισμός* χρησιμοποιείται σε διάφορες περιπτώσεις. Ανα-

φορικά με την πρόωμη ενοποίηση της Αττικής, την οποία ο μύθος αποδίδει στον Θησέα, ο Θουκυδίδης (2.15.2) χρησιμοποιεί τον όρο με την πολιτική έννοια. Εξιστορεί πώς πείστηκαν οι κάτοικοι των πόλεων της Αττικής από τον Θησέα να εγκαταλείψουν τις τοπικές επιτροπές διαβούλευσης αντί ενός ενιαίου βουλευτηρίου και *πρυτανείου* στην ίδια την Αθήνα (βλ. σ. 304-312). Αυτός ο πολιτικός τύπος συνοικισμού ωστόσο απαντά εξαιρετικά σπάνια στις γραπτές μας πηγές. Πιο συχνή είναι η περίπτωση στην οποία μία νέα πόλις δημιουργείται από τη συγχώνευση ή την απορρόφηση των γειτονικών πόλεων. Παραδείγματος χάριν, το 408/7 οι πολίτες των ροδιακών πόλεων της Καμείρου, της Ιαλύσου και της Λίνδου ενώθηκαν για να ιδρύσουν μία νέα πόλη στη Ρόδο, στο ακρωτήριο του νησιού. Παρόλο που τα προγενέστερα αστικά κέντρα δεν εγκαταλείφθηκαν εντελώς, η λειτουργία τους περιορίστηκε στον θρησκευτικό τομέα. Πιθανώς, ένα παρόμοιο φαινόμενο μαρτυρείται νωρίτερα, αν και σε μικρότερη κλίμακα. Η Ζαγορά η οποία κατοικούνταν περίπου από το 925 εγκαταλείφθηκε γύρω στο 700 και συχνά υπάρχουν υπόνοιες ότι οι κάτοικοί της –όπως εκείνοι από την κοντινή Υψηλή που εγκαταλείφθηκε την ίδια περίοδο– αποφάσισαν ότι οι ανάγκες τους θα καλύπτονταν καλύτερα με την μετεγκατάστασή τους στον κύριο οικισμό της Άνδρου, την Παλαιόπολη. Μόνον το ιερό της Αθηνάς το οποίο βρισκόταν στο κέντρο του οικισμού συνέχισε να λειτουργεί μέχρι τον 5^ο αιώνα. Μία παρόμοια εικόνα προκύπτει από τις Κουκουναριές που βρίσκονται στη νοτιοδυτική πλευρά του κόλπου της Νάουσας στην Πάρο: ο οικισμός του 10^{ου} αιώνα εγκαταλείφθηκε κατά το τέλος του 8^{ου} αιώνα, ίσως εξαιτίας ενός σεισμού· ο ακόλουθος οικισμός του 7^{ου} αιώνα δεν διήρκεσε πολύ, αλλά το γεγονός ότι το εσωτερικό των κατοικιών εμφανίζεται να έχει εκκενωθεί υποδηλώνει μία συντονισμένη εγκατάλειψη, διά της οποίας οι κάτοικοι μετακινήθηκαν πιθανόν από τις Κουκουναριές στην πόλη της Πάρου. Πάλι ωστόσο ο ναός της Αθηνάς (κατασκευασμένος περίπου το 700, στη νοτιοανατολική πλαγιά του οικισμού) χρησιμοποιούνταν μέχρι τα τέλη του 3^{ου} αιώνα.

Σε σχέση με τη Σπάρτη όμως ο Θουκυδίδης επεξεργάζεται ένα διαφορετικό μοντέλο συνοικισμού, σύμφωνα με το οποίο τα οικιστικά συγκροτήματα ή οι κώμες (συχνά σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους) επεκτάθηκαν μέχρι να συγχωνευτούν και να σχηματίσουν μία ενιαία και συνεχή κοινότητα. Κάποιοι κλασικοί αρχαιολόγοι, συγκρίνοντας αυτό το μοντέλο με τον ισχυρισμό του Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 1252a 26 – 1253a 25) ότι η πόλις διαμορφώθηκε από τη συνένωση των κωμών, προσπάθησαν να εντοπίσουν μία τέτοια διαδικασία στα υλικά κατάλοιπα. Ανάμεσα στον 11^ο και στον 8^ο αιώνα οι χώροι ταφής έχουν βρεθεί διασκορπισμένοι σε όλη την περιοχή που αργότερα περικλείστηκε στα τείχη των Αθηνών –κυρίως στα νότια της ακρόπολης και στον χώρο που τελικά θα μετατρέπóταν στην αγορά της κλασικής εποχής. Περίπου από το 700

όμως, με την εξαίρεση κάποιων βρεφικών ταφών, έπαψαν να χρησιμοποιούνται αυτές οι θέσεις, ενώ φαίνεται να προτιμούνται νεκροταφεία τελείως εκτός του οικισμού, κυρίως στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης και στα βορειοδυτικά, στη συνοικία του Κεραμεικού. Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι τα παλαιότερα μεμονωμένα συγκροτήματα είχαν συγχωνευτεί για να δημιουργήσουν ένα αστικό κέντρο. Μία παρόμοια ερμηνεία έχει δοθεί και για το Άργος, όπου η αλλαγή και η χρήση απομακρυσμένων νεκροταφείων στα βόρεια και νότια της πόλης ξεκινά γύρω στο 800 αλλά ολοκληρώνεται έναν αιώνα αργότερα. Στον 8^ο αιώνα επίσης ανεβαίνει το επίπεδο δραστηριότητας στα διάσπαρτα κέντρα της Κορίνθου, παράλληλα με την εξάπλωση του οικισμού σε νέες περιοχές όπως είναι η συνοικία του Κεραμεικού και η θέση «Παναγιά». Εδώ ωστόσο είναι σαφές ότι ο οικισμός συνέχισε να είναι σχετικά διασκορπισμένος και κατά τον 7^ο αιώνα. Προφανώς δεν εξελίχθηκαν όλα τα αστικά κέντρα με τον ίδιο τρόπο ή με τον ίδιο ρυθμό.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, οι εκτιμήσεις για τους πληθυσμούς του 8^{ου} αιώνα μπορεί να είναι κάτι περισσότερο από εικασίες, ωστόσο και οι εικασίες παρέχουν πληροφορίες. Ο πίνακας 4.1 ταξινομεί το υπολογισμένο μέγεθος των οικισμών του 7^{ου} αιώνα σε συνδυασμό με τα πιθανά πληθυσμιακά επίπεδα, βάσει της χαμηλής (12 έως 25 κάτοικοι ανά 10 στρέμματα) και της υψηλής εκτίμησης (30 έως 50 κάτοικοι ανά 10 στρέμματα). Τα αριθμητικά δεδομένα υπαινίσσονται ότι το κριτήριο του Weber σχετικά με την έλλειψη των «αμοιβαίων ανταποδοτικών γνωριμιών» μάλλον ίσχυε στην περίπτωση αστικών κέντρων όπως η Σπάρτη, η Αθήνα, η Κνωσός και –πιθανόν– το Άργος και η Ερέτρια (αν και το σώμα των αρρένων πολιτών, το οποίο θα έπρεπε να αποτελεί το 1/6 ή το 1/4 του συνολικού πληθυσμού, είναι πολύ πιθανό να ήταν μία κοινότητα όπου ο ένας γνώριζε τον άλλο προσωπικά. Αντιθέτως, η Άσκρα –η οποία στην πραγματικότητα δεν ονοματίζεται από τις αρχαίες πηγές ως πόλις– δεν θα πληρούσε τις προϋποθέσεις, όπως και η Ζαγορά, ακόμα και αν οι πυκνοκατοικημένοι οικισμοί τους ανταποκρίνονται σε άλλα κριτήρια του Weber.

Πλέον είναι γενικά παραδεκτό ότι, μετά από αιώνες πληθυσμιακών μειώσεων (σ. 98-100), κατά τον 8^ο αιώνα σημειώθηκε μία αύξηση στα επίπεδα του πληθυσμού. Αρχικά, αυτή η υπόθεση στηρίχθηκε στο ότι ο αριθμός των γνωστών ταφών στην Αθήνα και την Αττική επταπλασιάστηκε κατά την περίοδο 780-720. Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου ωστόσο αμφισβητείται έκτοτε. Σύμφωνα με μία άποψη, η αύξηση των ταφών θα έπρεπε ουσιαστικά να υποδηλώνει υψηλότερα ποσοστά θανάτων παρά υψηλότερα ποσοστά γεννήσεων –ειδικά από τη στιγμή που ο αριθμός των γνωστών ταφών μειώνεται σημαντικά τον 7^ο αιώνα. Δεδομένων α) του αριθμού των πηγαδιών που καλύφθηκαν στην περιοχή της μεταγενέστερης αθηναϊκής αγοράς προς τα τέλη του 8^{ου}

αίωνα και β) της σημαντικής αύξησης των αναθημάτων στο ιερό του Ομβρίου Διός στον Υμηττό (εκτός Αθηνών) κατά την ίδια περίοδο, έχει προταθεί ότι η Αττική υπέφερε από μία καταστροφική ξηρασία. Μία άλλη άποψη είναι ότι η αύξηση των ταφών δεν αντιπροσωπεύει απαραίτητα μία αντίστοιχη άνοδο του πραγματικού αριθμού των νεκρών, αλλά θα μπορούσε να σηματοδοτήσει την επέκταση μιας πιο επίσημης (και διακριτής) ταφής σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Πριν από τον 8^ο αιώνα, όπως υποστηρίζεται, οι σωροί των λιγότερο προνομιούχων μελών των κοινοτήτων της Αττικής θάβονταν με πιο απλούς τρόπους, οι οποίοι άφησαν ελάχιστα ή καθόλου ίχνη στο αρχαιολογικό υλικό. Καθώς η πολιτική κοινότητα άρχισε να αποκτά συλλογική συνείδηση στον 8^ο αιώνα, άρχισε να απαιτεί για την ίδια τα είδη των ταφικών πρακτικών που μονοπωλούσαν πριν τα μέλη της ελίτ· αντιθέτως, στον 7^ο αιώνα τα μέλη της ελίτ αντέδρασαν και οι επίσημες ταφές δεν επιτρέπονταν και πάλι σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού.

Ότι υπήρξε κάποια αύξηση στα πληθυσμιακά επίπεδα κατά τον 8^ο αιώνα υποδηλώνεται έντονα από τα κατάλοιπα των οικισμών. Όσοι οικισμοί κατοικούνταν καθ' όλη τη διάρκεια των Σκοτεινών Αιώνων γνωρίζουν εμφανώς μία μερική επέκταση σε αυτήν την περίοδο. Ίσως κάποιος να αποπειραθεί να ερμηνεύσει αυτό το μοτίβο ως μία στροφή σε οικιστικούς πυρήνες, παρόμοια με εκείνη αμέσως μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων (βλ. σ. 83-84), κατά την οποία οι αγροτικοί οικισμοί είχαν εγκαταλειφθεί προς όφελος μεγαλύτερων αστικών οικισμών. Όπως έχουμε δει, αυτή μπορεί να ήταν η περίπτωση στην Άνδρο και στην Πάρο. Όμως η γενικότερη εικόνα που προκύπτει από την αρχαιολογική επιτόπια έρευνα είναι ότι οι μεμονωμένες οικίες, τα μικρά χωριά και τα απομακρυσμένα νεκροταφεία απαντούν πολύ σπάνια στους Σκοτεινούς Αιώνες. Επιπλέον, σε πολλές περιοχές υπάρχουν ενδείξεις νέων αγροτικών οικισμών ταυτόχρονα με την εξάπλωση των αστικών κέντρων. Τα αρχαιολογικά ευρήματα υποδηλώνουν ότι στις περισσότερες περιοχές αυτό έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αιώνα και είναι ίσως ενδιαφέρον ότι τα πρώτα στοιχεία για μία ιεράρχηση των οικισμών και τη διάκριση ανάμεσα στην *πόλιν* και την *κώμη* δεν εμφανίζονται στον αρχαϊζοντα κόσμο του Ομήρου αλλά στην ησιόδεια αποτύπωση του σύγχρονου κόσμου (*Έργα και Ημέραι* 639). Η άνοδος του πληθυσμού θα είχε εμφανείς επιπτώσεις: «(μία) χαλαρή οργάνωση υπό μία κυρίαρχη οικογένεια, με *ad hoc* αποφάσεις από τον τοπικό κυβερνήτη και περιστασιακές μόνο συνελεύσεις οποιασδήποτε μεγάλης ομάδας, καθίσταται ανεφάρμοστη όταν η κοινότητα διπλασιάζεται σε μέγεθος σε μία και μόνο γενιά» (Snodgrass 1980: 24). Υπό ιδανικές συνθήκες, κάποιος θα μπορούσε να ελπίζει ότι θα εντοπίσει τα ίχνη των νέων θεσμικών και διοικητικών λειτουργιών που απαιτούνταν από έναν αυξανόμενο πληθυσμό.

Πολιτικές και οικονομικές λειτουργίες

Στοιχεία για δημόσια κτίρια τα οποία εξυπηρετούσαν διοικητικές λειτουργίες σπανίως μαρτυρούνται πριν από τον 6^ο αιώνα. Μία ξύλινη κατασκευή που θυμίζει θέατρο, στο Μεταπόντιο της νότιας Ιταλίας, χρονολογείται γύρω στο 600 και έχει ερμηνευθεί ως *έκκλησιαστήριο* (κτίριο που στέγαζε τη λαϊκή συνέλευση), ενώ μία επιγραφή χρονολογημένη στα 575-550 από την Προκόννησο στην Προποντίδα αναφέρει το *πρυτανείον* –το κτίριο που χρησιμοποιούνταν ως έδρα των ανώτατων αξιωματούχων μιας πόλης (Fornara 20). Ανεξάρτητα από το αν αληθεύει ή όχι, η παράδοση διέσωζε ότι ο Λάριχος, ο αδερφός της ποιήτριας Σαφούς, είχε διατελέσει οινοχόος στο *πρυτανείον* της Μυτιλήνης, στο νησί της Λέσβου (Αθήναιος 10.425a). Στην Αγία Πελαγία της Κρήτης, στη Δήλο, στους Δελφούς και στην Ολυμπία έχουν ανακαλυφθεί *βουλευτήρια* του 6^{ου} αιώνα. Πιθανώς, τα πρωιμότερα παραδείγματα δημοσίων κτιρίων είναι ένα τετράγωνο κτίσμα, ανεγερμένο τον 7^ο αιώνα, στα βόρεια του ναού της Αθηνάς στις Κουκουναριές, το οποίο κατά καιρούς έχει χαρακτηριστεί ως αίθουσα συμποσίων ή *βουλευτήριο*, και ένα συγκρότημα μικρών ορθογώνιων δωματίων στο νότιο τμήμα της περιοχής που αργότερα θα γινόταν η αγορά του Άργους, στο οποίο βρέθηκαν υλικά ψηφοφορίας, ενεπίγραφες πλάκες μολύβδου και σταθμά. Το συγκρότημα χρονολογείται στον 7^ο αιώνα αλλά όχι νωρίτερα, αφού η θέση είχε κατοικηθεί στα τέλη του 8^{ου} αιώνα.

Με δυσκολία ερμηνεύεται η προφανής έλλειψη κτιρίων του 8^{ου} αιώνα με μία φανερή διοικητική λειτουργία. Θα μπορούσε απλά να οφείλεται στο γεγονός ότι τα πρωιμότερα δημόσια κτίρια ήταν πρόχειρες κατασκευές και δεν διασώθηκαν –ή δεν ταυτίστηκαν με ακρίβεια– στο αρχαιολογικό υλικό. Αλλά είναι εξίσου πιθανό ότι οι πολιτικές κοινότητες του 8^{ου} αιώνα στην Ελλάδα δεν ήταν τόσο περίπλοκες ώστε να δικαιολογείται η στέγαση συγκεκριμένων διοικητικών λειτουργιών σε καθορισμένα κτίρια. Μάλλον τέτοιου τύπου λειτουργίες ασκούνταν αρχικά από την κατοικία του επικεφαλής της κοινότητας. Στα Νιχώρια, παραδείγματος χάριν, οι οικίες του 10^{ου} αιώνα ήταν συγκεντρωμένες γύρω από μία μεγαλύτερη κατασκευή (Μονάδα IV.1) με αρχικό μήκος 10,5 μ., το οποίο επεκτάθηκε σε 15,9 μ. κατά τον 9^ο αιώνα με την προσθήκη αψίδας. Το κτίριο αυτό αντικαταστάθηκε τον 8^ο αιώνα από μία παρακείμενη αψιδωτή κατασκευή με προαύλιο χώρο, μήκους 20,2 μ., η οποία καταστράφηκε μαζί με τον υπόλοιπο οικισμό περίπου το 750. Παρόμοιες «εξέχουσες» οικίες έχουν αναγνωριστεί στη Ζαγορά, τον Εμπορείο και την Ερέτρια (Εικόνα 4.2). Σε μερικές περιπτώσεις, υποστηρίζεται ότι τα τελετουργικά καθήκοντα τελούνταν πλέον σε ναούς που συνήθως κατασκευάζονταν πάνω ή κοντά στην άχρηστη πλέον οικία του αρχηγού. Στην Ερέτρια ωστόσο η αψιδωτή κατοικία των μέσων του

Εικόνα 4.2. «Αρχηγική» οικία στην Ερέτρια (φωτογραφία του συγγραφέα).

8^{ου} αιώνα (Κτίριο 1), η οποία εύλογα έχει αναγνωριστεί ως η οικία του τοπικού άρχοντα, φαίνεται πως συνέχισε να χρησιμοποιείται και μετά την κατασκευή ενός μνημειακού ναού δίπλα της, γύρω στο 725.

Η αγορά αποτελούσε κατά την κλασική εποχή τον πολιτικό και διοικητικό άξονα της πόλεως. Η λέξη αρχικά σήμαινε «συνέλευση» ή «συγκέντρωση» (από το ελληνικό ρήμα *ἀγείρω* = συναθροίζω) και με αυτήν την έννοια χρησιμοποιείται γενικά στην *Ίλιάδα*. Στην ομηρική συνέλευση οι *λαοί* συναθροίζονται σε ανοιχτό χώρο, ενώ οι γηραιότεροι κάθονται πάνω σε στιλβωμένες πέτρες οι οποίες σχηματίζουν έναν κύκλο· η σειρά της τάξης διατηρούνταν από κήρυκες που τοποθετούσαν το σκήπτρο στα χέρια κάθε ομιλητή (*Οδύσσεια*, β 1-260). Αν κρίνουμε από την αυστηρή μεταχείριση του Θερσίτη από τον Οδυσσέα στην *Ίλιάδα* (Β 265-69), η συζήτηση περιοριζόταν αυστηρά στους ηγέτες και τους ηλικιωμένους (βλ. σ. 258). Φαίνεται ωστόσο πως οι συγκεντρωμένοι θεατές αναμένονταν να επικυρώσουν με την προφορική τους συναίνεση τις προτάσεις που είχαν τεθεί και δεν θα υπερέβαινε τα όρια της φαντασίας να υποθέσουμε ότι η μέθοδος ενός αρχηγού που επιδίωκε μία ευρύτερη υποστήριξη για τις αποφάσεις του ήταν εκείνη που υφίστατο στις περισσότερες κοινότητες κατά τη διάρκεια των Σκοτεινών Αιώνων.

Ευρετήριο ονομάτων-όρων

A

- Άβυδος 151
αγαθά πολυτελείας 93, 173
ἀγαθοί 191, 192, 202
Αγαμέμνων 75, 84, 144, 180, 181, 183, 187, 192, 233, 244, 259
Αγαρίστη 206, 382
Αγιάδες 190
Αγία Ειρήνη 100
Αγία Πελαγία 125
Άγιος Ανδρέας 116, 118
Άγιος Δ', βασιλιάς της Σπάρτης 287
αγορά 126-129
αγορές, υπερπόντιες 321, βλ. επίσης εμπόριο
αγρανάπαυση 331, 332
ἀγροίκος 268
αγρότες 115, 128, 129, 226, 231, 233, 250, 314, 328, 329, 332-334, 336, 349
Αγχιμόλιος 294, 314
Άδραστος 266
Αθηνά Πολιάς 130, 131, 169, 197, 206, 315, 317
Αθηνά Πολιούχος 130
Αθήνα 24, 40, 49, 50, 61, 62, 72, 115-117, 119, 128, 144, 151, 152, 177, 185, 186, 197, 277, 245, 253, 268, 296, 297, 318, 319, 320, 344, 345, 347, 348, 351
Αθήναιος 285
Άθηναίων Πολιτεία 52, 111, 197, 204, 212, 236, 265, 273, 276, 298, 303, 308, 310, 314, 333
αιγάγων στιλ, οινοχόη, 337
Αιγαίο χιχ 147
Αιγιαλείς 266
Αίγικορες 87
Αιγμιός 86, 87
Αίγινα 24, 171, 212, 216, 295, 335, 340, 348, 364
Αίγυπτος 89, 103, 106, 335, 339, 340, 352, 355, 360, 382, 389, 393
Αιθαιείς 249
Αιλιανός 25, 216
Αίνεια 158
Αινείας 134, 158, 180
Αιολείς 375
αιολικές διάλεκτοι 80
Αισχίνης 131, 378, 380-382
Αισχύλος, Έπτά ἐπὶ Θήβας 220, Ίκέτιδες 257, Πέρσες 365, 367
Αιτωλία 85, 137, 139
Αιτωλοί 48, 49, 136, 138, 211, 356
Ακράγας 71, 72, 82, 151, 160, 204, 206, 257
Άκρες 72, 151
Ακρόπολη Αθήνας 316
Ακταίος 178
Αλέξανδρος Α' 364
Αλές 116, 117
Αλές Αραφηνίδες 322
Αλιάρτος 118
Αλικαρνασσός 146, 335, 338, 367
Αλκαίος 51, 116, 192, 200, 201, 236, 254, 268, 385
Αλκαμένης 246

- Αλκιβιάδης 357
 Αλκίνοος 113, 181, 189
 Αλκμάν 51, 279, 289, 374
 Αλκμέων 241, 381, 382
 Αλκμεωνίδες, γη 49, 241, 294, 295, 303, 309
 Αλυάττης 207, 359
 αλφάβητο 94-96, 169, 356, 357
 Αλωπεκή 301, 311
 Αμάρυνθος 21, 134
 Άμασις, Φαραώ 335, 339, 355
 Αμίλκας 366
 αμοιβαιότητα 185, 342, 373
 Αμοργός 116, 131, 278
 Αμύκλες 100, 121, 134, 166, 169
 Αμφανές 116
 Αμφιδάμας 22, 25, 28
 Αμφικτυονία 48, 130, 131, 139, 375-384
 Αμφικτύων 178
 αμφορείς, νικοσθενικοί 148, παναθηναϊκοί 317, τυρρηνικοί, 321
 Ανάβυσσος, κούρος 242, 309
 αναδασμός γης 286
 αναδιανομή πλούτου 274, 275
 Ανακρέων 51, 206, 341
 Αναξανδρίδας 267
 Αναξιμανδρος ο Μιλήσιος 50
 ανασκαφικές τεχνικές 59, 117
 ανατολιζουσα τέχνη 357
 ανατολική Μεσόγειος 95, 147, 148, 150, 173, 352
 Ανδανία 248
 Ανδρομάδας 193
 Ανδρομάχη 243, 279
 Ανδρόνικος ο Κυρρηστής 27
 Άνδρος 116, 124
 ανελευθερία 255, 271-273
 Ανθήλη 378, 383, 384
 ανταλλαγή δώρων 354, 358, 372
 Αντήνωρ 281
 Αντιγόνη 279
 Αντίνοος 181
 Αντιόπη 313
 Αντιοχίδες 185
 Αντιοχίδα, φυλή 185
 Αντίοχος ο Συρακούσιος 155, 166, 167, 172, 248, 328
 Αντίπατρος ο Μάγνης 378
 Αντιφάτης, κόρη 180
 Αντίφημος, λατρεία 158
 Άνω Μαζαράκι-Ρακίτα 133
 αξία 346
 αποικιακές κτίσεις 71, 72, 150-159, 172, 173, 245
 αποικισμός, εσωτερικός 305
 αποικισμός 143, 146, 147, 169, 170-174
 αποκοπή χρεών 273-275, 287
 Απολλόδωρος Αθηναίος 85
 Απόλλων 46, 133, 154, 260, 268, 335, 336, 378, 380, 384, βλ. *επίσης* Μαντείο Δελφών
 Απόλλων Αρχηγέτης 354
 Απόλλων Δαφνηφόρος 314
 Απόλλων Δελφίνιος 130
 Απόλλων Πυθαεύς 218, 219
 Απόλλων Πύθιος 268
 Απόλλων Υακίνθιος 134
 αραμαϊκή 352
 Αραμαίοι 148
 Άργαδείς 87, 265
 Αργείοι 214, 218-220, 243, 244, 248, 352
 Αργολίδα 76, 78, 80, 81, 84, 116, 136, 143, 164, 179, 218, 222, 244, 245, 253
 Άργος 10-12, 23, 24, 26, 63, 68, 69, 81, 82, 84, 85, 89, 99, 103, 107, 115-120, 123, 125, 128-130, 134, 135, 137, 140, 157, 178, 179, 184-189, 197, 201, 203, 210-229, 243-245, 251, 257, 266, 267, 276, 306, 319, 320, 329, 346, 348, 364, 367, 391
 Αρέθουσα, πηγή 25, 165, 214, 215
 Άρειος Πάγος 257, 260, 302
 Αρήτη 279
 Αριάδνη 279

- Αρισταγόρας 360, 361
 Αριστείδης 362
 Αρίστης 221
 Αριστίων Πάριος 206
 Αριστογείτων 293, 294
 αριστοκρατία, 188, 191, 198, 208, 241, 258, 376, 388, βλ. *επίσης* ελίτ
 Αριστοτέλης 21, 25, 27, 46, 52, 62, 110, 111, 122, 135, 136, 140, 154, 166, 168, 179, 193, 199, 200, 203, 204, 206, 207, 210, 212, 213, 216, 226-228, 240, 251, 254, 255, 257, 260, 261, 263, 264, 269, 274, 276, 287, 293, 295, 296, 298, 300, 303, 309, 310, 317, 319, 320, 333, 344, 368, 378, 382, 385
 Αριστοφάνης 36, 170, 235, 314, 367
 Αρίων Μηθυμναίος 206
 Αρκαδία 80, 138, 139, 215, 375
 Αρκαδική Συμμαχία 139
 αρκαδο-κυπριακές διάλεκτοι 80
 άρματα 89, 306
 Αρμόδιος 293, 294
 Αρριανός 234
 Αρταφέρνης 361
 Άρτεμις 21, 134, 241, 246, 280, 282, 290, 292, 301, 315, 343, 344, 347, 381
 αρύβαλλος 230
 αρχαιοδίφες 43, 157
 αρχαιολογία 59, 60, 83, 98, 103, 127, 172, 219, 228, 394
 Αρχαίος Ναός 315, 316, 322
 Αρχέλαος 190
 «Αρχηγοί» 178, 181, 185, 208
 Αρχίδαμος 35
 Αρχίδαμος Γ' 167
 Αρχίλοχος 21, 24, 27, 28, 52, 147, 154, 203, 278, 341, 375
 αρχιτεκτονική 93, 105, 141, 371
 άρχοντες 61, 62, 65, 139, 179, 285, 305
 ασήμι 211, 212, 339, 340, 343, 348
 Ασίνη 116, 218, 219, 306
 Άσκρα 118, 123, 159, 173, 270
Άσπίδα του Ήρακλή 51, 116, 380
 ασσυριακή αυτοκρατορία 360
 ασσυριακός 70, 71, 72, 360
 Αστακός 151
άστειος 268
άστος 268, 308
άστν 111, 113, 308, 314
 Αστυάγης 360
 Ατήνη 333
 αττικές-ιωνικές διάλεκτοι 80
 Αττική 67, 68, 80, 83, 97, 101-104, 123, 124, 133, 136, 146, 148, 164, 179, 201, 206, 229, 241, 253, 269, 273, 274, 277, 283, 294, 299, 304, 307-322, 333, 338, 349, 352, 365
 Αυξήσια 245
 αυτάρκεια 106, 111, 326
 αυτονομία 111, 217, 244, 320, 392
 Αφαία, ιερό 157
 Αφροδίτη 336, 338, 354
 αχαϊκή διάλεκτος 80
 Αχαϊκή Σύμμαχια 139
 Αχαιοί 80, 88, 115, 130, 138, 147, 156, 211, 352
 Αχιλλέας 180, 181, 192, 243
Γυναικῶν Κατάλογος 375
- B**
- Βαβυλώνα 54
 Βακχιάδες 199, 200, 201
 Βακχυλίδης 156
 Βάρκη 151
βασιλείς 171, 179-181, 185, 187- 191, 197, 198, 203-208, 267, 270
βασιλεύς 139, 179, 180, βλ. *επίσης* βασι-
λείς
 Βασιλίδες 254, 359
 Βάττος 153, 158, 172
 Βηίοι 145
Βιβλιοθήκη 85